

СВЯТОМИР М.ФОСТУН

**ПЛЕМ'Я
НЕПОКІРНИХ**

СВЯТОМИР М. ФОСТУН

ПЛЕМ'Я НЕПОКІРНИХ

ЛОНДОН 1971

«ПЛЕМ'Я НЕПОКІРНИХ» — це повість із часів декабристського руху в Україні, в першій половині XIX ст., яка насвітлює активну участь свідомих старшин-українців, головно з рядів «Товариства З'єднаних Слов'ян» у згаданому русі. Автор повісти, д-р Святомир М. Фостун, розповідаючи про далекі події того часу, відновляє своїм твором призабуту сторінку боротьби за волю українського народу, підняту невеликим гуртом молодих старшин, що їм за словами автора «світ зорів молодечим завзяттям і пориванням, але їхній злет до волі жорстко підрізали понурі в'язничні каземати, непосильна каторга й заслання».

Декабристський рух в Україні, а теж і роля свідомих старшин українців у ньому лишилася не висвітленими як слід в українській літературі. Тому й добре, що автор повісти «Плем'я непокірних» поставив собі завдання розповісти читачам у художній формі про українських декабристів, викликав їх із історичного забуття та пригадав читачам, що й вони служили українській нації, за неї терпіли, каралися на засланні й вмирили.

* * *

Святомир М. Фостун

ПЛЕМ'Я НЕПОКІРНИХ

Повість із часів декабристського руху
в Україні

diasporiana.org.ua

АНГЛІЯ

1971

ЛОНДОН

SWIATOMYR M. FOSTUN

INSUBORDINATED GENERATION

Cover and illustrations
by R. Hluvko

Published by:
Association of Ukrainian Former Combatants
in Great Britain
49, Linden Gardens, London, W.2 4HG

and printed in Great Britain

by

Ukrainian Publishers Limited
200, Liverpool Rd., London, N.1 1LF

Борцям за волю України,
які своїм життям різьбили
вікові скрижалі історичного
буття українського народу,
присвячую —

Автор

ВИДАНО КОШТОМ
ОБ'ЄДНАННЯ БУВШИХ ВОЯКІВ УКРАЇНЦІВ
У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

Обкладинка і ілюстрації книжки — Р. Глукко

Тираж 1,000 примірників

З друкарні Української Видавничої Спілки в Лондоні

П Е Р Е Д М О В А

Кожний мистецький твір людини — це фрагмент духового життя автора, який вкладає у свою працю свої задуми, емоції, ідеї і проблеми. У випадку книжки Святомира М. Фостуна можна бути певним, що автор, вивчивши епоху й події, про які пише, захопився повстанням декабристів, пережив трагедію забутих нами українських патріотів, і з його душевного хвилювання постав літературний твір, котрий маємо тепер перед собою.

Мале ознайомлення нашого громадянства з історією декабристів має свої глибші причини. Поміж 20-тими роками минулого століття й нашими часами простягалися цілі десятиліття народництва, а згодом соціалізму, із кличами «громадою браття» й вивищуванням простолюддя до рівня провідних людей у будові держави. Рівночасно з цим, гербові роди стали символом зрадництва й соціального визиску. Війни Хмельницького, всупереч правді, подавалося як «народне повстання», Шевченка залюбки представляли селянським сином, а не найвизначнішим митцем і професором академії, наче б селянське походження надавало якихось надзвичайних прикмет людині.

В останніх роках зайшли зміни. Липинський виявив, що у повстанні Богдана Хмельницького провідними людьми була українська шляхта, а проф. О. Оглоблин у книжці «Люди старої України» висвітлив значення українських родів у намаганні здобути волю для нашої Батьківщини. Мабуть, із причини дивної інерції духа в нас, іще далі покутує перестаріле й нежиттєве розуміння історичних подій нашої історії.

Критиків мистецьких літературних творів у нас нині майже немає, проте почекаємо з оцінкою до появи книжки. А тим часом у цьому вступному слові я займаю поясненням суспільних позицій того часу, тобто 20-тих років минулого століття, від яких за кілька літ ділитиме нас рівно 150 років історії.

Упродовж півтисячі років нашої й європейської історії існував суспільний закон, на основі якого аристократія, лицарство і шляхта визначали свою вищість на полях битв. XVII століття з його численними й довготривалими війнами висуває значення важких з'єднань та військ, у яких старшинами й вояками були міщани та селянство. Бойова слава позначилася участю громадян з-поза аристократії і лицарства, а нагородою за бойові чини стали шляхетські титули й надання земель воїнам.

У XVIII столітті шляхта, втрачаючи своє значення у війнах, перебирає інше поле діяльності: поезію, літературу, меценатство в ділянках культури. Але коли й тут виявилось сильнішим міщанство, перед аристократією виникло мариво суспільної загибелі. Врешті індустріялізація закінчила значення тієї класи у світовій історії. В роках декабристського зриву існував ще виразний поділ на шляхетські й нешляхетські роди. Кожна нація була розділена на дві частини: шляхту й суспільні низи. В такій ситуації в Росії шляхетські роди українців, поляків й інших мали більше спільного поміж собою, як із селянами чи міщанами власної нації.

Проблемою, яку висуває Святомир М. Фостун, є питання, чому революційні чинники не шукали допомоги в селянстві й міщанстві? Відповідь дуже проста — селяни були кріпаками, вповні залежними від землевласників, тому не мали можливості до будь-якої організації і тільки у виняткових обставинах вдавалися до розпачливого кроку — місцевого бунту, який на довшу мету не міг дати ніякого успіху. По містах стаціонували військові гарнізони, які кожний підозрілий відрух могли в короткому часі зліквідувати. Врешті, навіть якби й таку ідею (вона була між декабристами) вдалося видвинути, то на оці московських полків успіху не можна було сподіватися. Ідея всенароднього повстання являлася в тих роках уто-

пісю. Нічого дивного немає в тому, що декабристи не брали її під увагу, й за це годі робити їм будь-які закиди. Це так, якби ми, готуючи революцію проти новітніх московських царів, пропонували б ужити засобів, які появляться щойно у XXI столітті.

Ці пояснення подаю в загальному обрисі, щоб читач зрозумів проблеми зриву декабристів і не дивувався, що вони його переводили так, а не інакше.

Декабристи мали велике число своїх прихильників серед провідних людей тогочасної України. Були між ними і предки Лесі Українки, й така родова традиція виявилася в їхній збройній боротьбі, а опісля у словах самої Лесі (лист до Івана Франка із 13-го січня 1903 року): «коли цей нарід пережив і такі часи й не загинув, то він сильний!» В літературі ця боротьба проявилася не тільки історичними повістями, але також і високою якістю творчості, як у Лесі, що вивела нашу літературу із провінційних завулків до світового значення.

Духовою базою декабристського зриву були наукові й літературні появи того часу: «Історія Русів», друк «Слова о полку Ігоревім» та відомі декому поїздки графа Капніста закордон, щоб прихилити європейські держави до визволення України. Діяли теж свободолюбні ідеї Французької революції, похід Наполеона на Москву й побут російських військ у Франції та, врешті, традиція предків тогочасної молоді, які намагалися відновити «права й вольності», потоптані Москвою.

*

Читаючи твір Святомира М. Фостуна, відчуваємо, з якою силою полонили автора ці далекі події. І після довгого назрівання появляється літературний твір, базований не тільки на історичній правді, але й на творчій уяві автора. Відчуваємо й паралелі до наших часів, а саме: великий патріотичний підйом, рішення вести збройну боротьбу і трагедію невдачі.

Однак, поразка зриву не є історичною невдачею. Кожний революційний зрив, незалежно від його успіху чи краху, якщо він живе у традиціях народу, стає величним зразком для майбутніх поколінь. Забуті чи навіть невідомі серед читацької громади імена декабристів автор викликає із забуття, творить із них живі постаті, що промовляють до нас своїми героїством і незламністю. Це — важливий чинник нашого життя на Батьківщині, а зокрема в діяспорі, де нині появляються голоси проти плекання пам'яті героїв та насмішки над оспівуванням у поезії «незламних і твердих». У тому мистецькому відтворенні життя декабристів є велика заслуга автора.

Святомир М. Фостун наблизив ці постаті до нас, переказав їхнє життя, повне посвяти, відповідальності, ідеалу й незламності супроти ворога. Бачимо наче живими тих молодих старшин, які нехтують життям для свободи Батьківщини, для тієї найбільшої цінності людини. Із глибини часу, що не вернеться, постаті декабристів переступили пороги минулого і стають перед нами: говорять про себе, чим вони були й чому діяли так, а не інакше.

Історична повість може мати різні мистецькі форми. Автор розповідає нам про події, або ховається за своїми героями й каже їм жити самостійним літературним життям. Це може бути роман, або хроніка подій, література фактів, які можна науково доказати, або навмисне змінена автором для його мистецького задуму. Врешті, історичну повість можна komponувати як мистецький репортаж, піднесений до рівня поетичного твору. В усіх тих випадках найважливішим чинником є вітальність уяви, якою автор володіє при народженні твору. Поза тим інтелектуальна розв'язка повністю залежить від автора.

Святомир М. Фостун має літературне творче щастя. Він не змінює процесів подій та не достосовує їх до свого задуму. Хроніка революційного зриву не є утрудненням для його мистецької композиції. Не по-

терпіла на цьому і його вітальна мистецька уява. Виходячи із цього, можемо сказати, що автор поставив літературний пам'ятник декабристам та своїм твором відновив призабуту легенду борців: »Вояк не вмирає, він тільки відходить« (генерал МекАртур). По ньому залишається легенда-пам'ять у майбутніх поколіннях.

Автор виконав своє завдання, яке взяв на себе: скрипити традицію боротьби за волю нації картинами далекого минулого. А поруч із цим — виявити приязнь декабристів після трагедії повстання й довголітнього заслання, приязнь вояка до вояка, аж до смерти дружбу людей однієї ідеї, однієї долі. Й то в часах, коли після декабристського повстання нація потрапила в пута буденщини та кар'єри, а декабристи доживали самотньо свого віку. Тільки здалеку, серед духової пустелі, наприкінці життя вони почули палкі заклики Шевченкового слова: »Борітеся — поборете!«

Недавно відійшла від нас одна з найкращих сучасних поетес — Оксана Лятуринська. Вона прекрасно відчула те, про що пише Святомир М. Фостун:

**»І зрине кінь у височінь,
як є, в похідній збруї,
і дух твій, вбраний в кармазин.
І запитає Юрій:
— Що мав ти над життя дорожче?
Що на землі досяг?
— Я з роду воїн, Переможче,
доніс свій золот-стяг«.**

Юрій Тис-Крохмалюк

СЛОВО АВТОРА

Коли затихли останні громи наполеонських війн, і гордий корсиканець опинився на острові св. Олени, з далеких походів по різних європейських країнах верталися до російської імперії старшини, підстаршини й вояки російської армії. В часі воєнної кампанії їм довелося побувати в багатьох державах і побачити зовсім інше життя, як у царській імперії. Верталися додому ветерани кривавих наполеонських війн не тільки з подихом нових ідей та нових кличів, але також із бажанням щось діяти, щось робити, щоб довести до реформації державного ладу великої тюрми народів. Верталися вони з барвою сорому за російську імперську тоталітарну систему.

Все те, що вони бачили, чого наслухалися й чого навчилися на Заході, не пропало безслідно. Їхні волелюбні настрої і їхнє невдоволення стали поштовхом до виникнення масонських лож, творення різних політично-конспіративних товариств, члени яких ставили своїм завданням боротися з тогочасним державним ладом і змагати до повалення тоталітарної системи в російській імперії.

Більшість масонських лож в Україні мала загальноросійський характер, подекуди польський. Але були ложі з повним українським характером. Наприклад, полтавська ложа «Любов істини» висувала вже певні політичні кличі й гасла автономії України в рамках російської імперії. До цієї ложі належав Іван Котляревський, автор славетної «Енеїди», С. Кочубей та інші українці-дворяни, прихильники відродження української духовости. Ідеєю автономії України захоплювалися навіть високопоставлені особи, між якими слід згадати генерал-губернатора України, князя М. Репніна.

Але були серед українського свідомого дворянства теж і такі діячі, які вже не вдоволялися концепцією автономії України. Відродження цієї України вони вбачали в її повній незалежності та в усамостійненні. Такі дворяни гуртувалися у дворянській таємній політичній організації, кличем якої було «Де сходить сонце?», на що відповідали «В Чигирині». Визначним провідним діячем цієї організації був маршалок Василь Лукашевич, постать дуже цікава, свідомий український патріот. Згадана організація мала поважний вплив на українське освічене дворянство, яке не згубило національного обличчя й не обросло чужим московським салом.

Таємні організації почали формуватися в Україні вже від 1816 року, а так зване «Південне Товариство» постало в 1821 році. Членами цього товариства були головним чином військові старшини. Очолював його полковник Павло Пестель, що був автором програмового трактату товариства під заголовком «Русская правда». У ньому Пестель обстоював потребу створення революційного диктаторського уряду, який після повалення царату установив би порядок. Він заявлявся рішуче за повним скасуванням кріпацтва. «Рабство, — писав він, — має бути знищене, і дворянство повинно конче відректися від ганебного привілею володіти іншими людьми». «Русская правда» пропонувала скоротити військову службу до 15 років, ліквідувати військові поселення; вона проголошувала всіх громадян рівними перед законом і гарантувала свободу слова, друку, віровизнання, вибору професії та інші цивільні свободи. Вища державна влада в республіці належала б державній думі, членів якої вибирало б народне віче на термін п'яти років, щороку перевибираючи одного з них. Для перевірки й нагляду за належним зберіганням законів та виконанням постанов уряду мав бути покликаний верховний собор із 120 членів, обраних на все життя.

Пестель пропонував провести по всій території російської імперії широку земельну реформу. Ця реформа передбачала конфіскацію поміщицьких і державних земель та їх розподіл на громадську і приватну власність. Кожний громадянин-селянин мав би право одержати один або й більше земельних наділів.

У своєму трактаті «Русская правда» полковник Павло Пестель обстоював збереження єдності й цілості російської імперії. Більше того, — він висував навіть ідею злиття всіх не-російських народів у одну російську народність. У цих питаннях були між ним і старшинами-членами «Південного Товариства», особливо тими, які пристали до нього з так званого «Товариства З'єднаних Слов'ян», виразні та глибокі розходження поглядів.

У 1823 році в Новгороді-Волинському старшини-брати Андрій і Петро Борисови сформували нове таємне товариство й назвали його «Товариством З'єднаних Слов'ян». До нього вступили згодом старшини 8-ої й 9-ої артилерійських бригад та 8-ої й 9-ої піхотних дивізій, як наприклад, В. А. Бечасний, І. І. Горбачевський, А. Д. Кузьмін, Я. А. Драгоманів, І. І. Сухинов, А. А. Щепилло, Н. Ф. Лісовський, П. Ф. Громницький та інші. Крім військовиків, до згаданого товариства належали також і дворяни не-військовики. Деякі з них уже були пов'язані із дворянською таємною організацією, в якій діяв Лукашевич. Коли за деякий час «Товариство З'єднаних Слов'ян» довідалося, що існує широко розгалужене таємне «Південне Товариство», його провідники нав'язали контакт із цим товариством, й у висліді переговорів було узгоджено, що обидва товариства повинні об'єднатися.

У вересні 1825 року в селі Млинцях на таємній нараді відбулося злиття обидвох товариств. Зустрівшись віч-на-віч із розробленою, хоч не закінченою й далеко не досконалою, програмою-концепцією майбутнього ладу в республіці, свідомі старшини-українці, про

яких говорили, що вони нові »мазепинці«, не були вдоволені з цієї програми й вимагали її ревізії в користь українського народу.

У своїй підпільній діяльності молоді старшини, хоч і рвалися нетерпляче до боротьби, часто дуже легко-важно ставилися до питань ґрунтовної підготовки революційного зриву. Їм присвічував романтизм, волелюбні французькі ідеї й гасла, в них було молодецьке поривання, вони не боялися гри зі смертю, — але їм бракувало холоднокровних п'яновиків, які систематично, основно й передбачливо опрацювали б плян успішного повстання проти царського деспотизму.

14-го грудня 1825 року в Петербурзі почалося повстання, ініціаторами якого були члени »Північного Товариства«, що діяло на терені Московщини. Це повстання не було як слід підготоване, бо його провідники не використали догідних моментів, і повстанців розгромили війська, вірні царському урядові.

В кінці грудня того ж року Чернігівський полк в Україні підняв нове повстання, очолене підполковником Сергієм Муравйовим-Апостолом. Одначе виступ чернігівців не був підтриманий іншими військовими частинами, а царський уряд, кинув проти повсталих великі військові сили, приборкав їхній зрив.

Царат жорстоко розправився з учасниками грудневого повстання, які дістали назву »декабристів«. Підполковник Сергій Муравйов-Апостол, полковник Павло Пестель, поет Кондрат Рилєєв, підпоручник М. Бєстужев-Рюмін і Петро Каховський були засуджені на кару смерти й повішені. Крім них, смертний вирок винесли ще 31-му учасникові повстання, але цар Миколай замінив усім їм смертний присуд на доволітне ув'язнення. Верховний царський суд засудив за участь у повстанні 128 офіцерів, у тому числі трьох генералів, 25 полковників та підполковників і близько 3.000 вояків, із підстаршинами включно.

Тарас Шевченко високо оцінив декабристів, назвавши їх »першими передвісниками волі«, які зважилися

виступити проти »коронованого ката«.

Академік Сергій Єфремов писав, що »українські декабристи, не зважаючи на своє дворянське й аристократичне походження, торкнулися проблем рідної землі й думали про потреби суто національного характеру«. Він підкреслив, що старшини, які гуртувалися в »Товаристві З'єднаних Слов'ян«, це був свідомий елемент. Вони відмежовували себе від московського офіцерства, говорили між собою тільки по-українському й ображалися, як їх називали росіянами. Ці старшини відчували міцний духовий зв'язок з українськими традиціями та з реальним тогочасним українським ґрунтом. Чимало їх походило зі старих козацьких родів, серед яких зберігалася пам'ять про Хмельниччину, а доба Гетьманщини все ще була живою в їхніх дворах. »Оті підпоручники та юнкери, що викохали мрію про визволення й федерацію слов'ян, — усі вони власне одній справі служили... Та справа — було повне і всебічне визволення українського народу« — писав академік С. Єфремов.

Важкий і тернистий був дальший життєвий шлях українських декабристів. Багато з них померло на каторзі й на засланні, багато згинуло простими рядовими вояками у війнах із кавказцями, й лише одиницям пощастило повернутися в рідну Україну.

Під час праці над політично-соціологічною студією декабристського руху в Україні в мене зродилася думка розповісти читачам у художній формі про українських декабристів, головним чином про членів »Товариства З'єднаних Слов'ян«, отих буйних козацьких нащадків, волелюбних мрійників і завзятих ворогів російського тоталітарного деспотизму.

»Плем'я непокірних« — це повість про українських декабристів, молодих старшин, що їм світ зорів молодечим завзяттям і пориваннями, але їхній злет до волі жорстоко підрізали понурі в'язничні каземати, непосильна каторга й заслання.

Підрізали, та не зламали. Після тридцяти шести років перебування на засланні декабрист Іван Горбачев-

ський писав у своїх »Записках і листах«, між іншим, таке: »Я ніколи не жалію минулого і я ніколи його не забуду. Ніхто й ніколи не змусить мене відкинути мої ідеали, які я прагнув здобути, і для яких я себе посвятив...«

Українські декабристи вмирили на далекій непри-
вітній чужині, зберігаючи непохитні віру й надію, що
їхня жертва не даремна й що почату ними боротьбу за
визволення України та інших поневолених народів
будуть продовжувати майбутні українські покоління.

Велика Британія, Лондон, 1971 р.

Сонце звільна падае за обрій.

На заході пломеніе широкою дугою гаряче літне небо й золотить прозору воду в ставі, що розкинувся оподалік палати в густих комишах.

Над покосами густої м'якої трави злітають качки, й сердито дзижчать обездомлені джмелі. Обвантажені солодким нектаром із квітів, квапляться до вуликів запізнілі бджілки.

Стежкаю понад потічком тягнуться до села втомлені косарі. В них мигають на плечах блискучі гостролезі коси, а на ременях теліпаються незграбно кушки із брусками й голосно видзвонюють мантички.

В село вертається товар. Збиває страшенну куряву, а в ній ревуть корови, мекають телята, бляють віці й голосно кричать пастухи. Такий рейвах тривожить собак. Вони й собі починають лементувати. Але вже скриплять високі журавлі, й біля довгих корит із холодною водою стовплюються спрагнені тварини.

Тут і там над низенькими селянськими хатками вистрибує із коминів дим: то жіноцтво готує вечерю. В маленькі віконця заглядають гвоздики, чорнобривці та маки, і в'ється на кіллях квасоля. А на тинах виснуть догори дном пузаті глечики.

Голосно клекотять на гніздах лелеки, й весело підстрибують у траві жваві коники-стрибунці.

За селом тягнеться на горбки пилюгатий шлях, а коло нього завмер непорушно старий вітряк, розвісивши свої широченні крила.

На лугах починають деркотати деркачі.

Спроквола наступають сутінки.

Ось на погідному небі з'являється перша зірка, а з-за горбів висувається молодик, настовбурчивши несміло свої ріжки.

Дурманом п'янить у полях чебрець, несуться пахощі ромашок і скошеної трави. На неї лягають срібним намистом перші краплини роси.

Десь далеко на хуторах зривається дзвінка дівоча пісня та несеться легко й далеко на крилах тихої літньої української ночі.

Місяць піднімається щораз вище над горбами, й зорі починають мережити сріблом небозвід.

Довкола палати цвітуть рожі і троянди. Їх заливає дедалі більше місячне світло.

Граф пожадливо втягає в себе розкішні пахощі квітів і з великим трудом поправляється у вигідному широкому фотелі, що його лакеї винесли й поставили на веранді. Старий вірний слуга дбайливо огортає графські ноги теплим покривалом.

Блищать офіцерські еполети й ковніри, густо розшиті золотим гіллям. Дзвенять остроги й шаблі.

Лакеї услужливо наповнюють келехи мальвазією, від якої липнуть губи, й подають офіцерам.

Граф дихає важко. Він дуже хворий.

На його шляхетному високому чолі виступають густо краплини поту, які він намагається витерти білою, мов сніг, хустиною.

На маленькому мармуровому столику біля графа стоїть келех із мальвазією. Але граф не п'є. Його довгі білі пальці вже кілька разів простягалися до келеха і спадали безсило на коліна.

Переливається мінливими барвами на графській руці дорогий сигнет роду Капністів.

Старшини із тривогою споглядають на хворого графа. Знали, що він хворий, але не сподівалися, що аж так грізно. Загорецький, який уже встиг пошушукатися із французьким лікарем, присівся до них, затьмарений, мов ніч. Зметикували вмить, що нічого доброго він не довідався.

— Продовжуйте, підпоручнику, — тихо, майже шепотом, сказав граф.

— Ваша світлосте, — нахилився до нього Бистрицький. — Після об'єднання »Товариства З'єднаних Слов'ян« із »Південним Товариством«, наш рух дуже скріпився. До нас приєднується щораз більше офіцерів. Ми діємо широко в усіх корпусах другої армії. Проте, відчуваємо, що ми все ще слабкі . . . дуже слабкі. Нам треба йти у дворянські кола, міщанські й селянські маси, щоб підірвати весь нарід до повстання проти царського деспотизму. Цього ж Пестель не хоче розуміти . . .

— Чому ж то? — кволо запитав граф.

— Пестель уважає, ваша світлосте, — заговорив Горбачевський, — що нам треба опертися головним чином на офіцерських колах, і лише довірених дворянах, бо, мовляв, за офіцерами підуть нижчі чини, а там і солдатські маси. Йти ж нам у широкі народні маси, — це, на його думку, згубне діло.

— Пестель це вельми холодний калькулятор, — докинув полковник Повало-Швейковський.

— Дратує нас, — змурився підполковник Миклашевський, — що Пестель твердо стоїть за імперію — Росію. Оце недавно я знову говорив із ним про українську справу. — »Я не піду на другу мазепинщину«, — сказав він, — »Росія мусить бути одна й ціла, а українці матимуть у ній свої права«.

— Якщо такі права, як він пропонує у своїй »Руській правді«, то ми поклонимося йому низенько і скажемо: »Спасибі вам, Павле Івановичу, але нам не по дорозі з вами та з вашою »Руською правдою«, — насмішливо проказав Горбачевський.

— Ми різко розходимося з Пестелем, — спалахнув Загорецький, — бо стоїмо за те, щоб Україна була відділена від Росії. Щоб була оновлена Гетьманщина, щоб козацькі нащадки жили вільно на своїй землі, як живуть інші народи в Європі.

Бистрицький захвилювався й собі.

— Число наших однодумців зростає. Пестель мусить із нами рахуватися. Коли ж він не схоче, ми діятимемо самі й будемо готуватися до повстання в Україні на наш лад.

— Із Пестелем треба говорити, — почав тихо граф. — Він вельми впертий, і не легко поступається. Знаю... знаю... мені про нього говорили. Наша мета велика. Ви продовжуєте те, за що я боровся ціле життя й зазнавав чимало лиха від царського самодержав'я. Але ви не самі. З вами багато однодумців. Ваші ідеї підтримує маршалок Лукашевич, його брат Платон, Григорій Полетика, Іван Котляревський, Бантиш-Каменський та багато інших українських дворян. Через них можна здобути інших. Був у мене маршалок Лукашевич і говорив про українське товариство, до якого належать видатні дворяни, котрим добро нашої отчизни лежить на серці. З цим товариством вам треба зв'язатися. Чи йти в народні маси? Так, треба йти. Не забувайте, молоді приятелі, що наш великий гетьман Богдан Хмельницький не створив би був козацької держави, коли б не підірвав до боротьби весь нарід. Перемоги не може бути без підтримки широких народніх мас...

Граф докінчив майже шепотом. Із великим трудом ковтнув трохи мальвазії. З його грудей вирвався важкий стогін.

Замкнув очі.

Стурбовано підійшов до нього лакей.

Мовчазно лягли темними тінями в парку столітні дуби, розклавши широко свої могутні рамена, за ними вистригнули тонко-стрункі ясені. Над ставом роса сріблила високі осоки.

А на хуторах не вгаває дівоча пісня. Із мрійно-тужливої переходить у веселу, потім знову в сумовиту.

По небі покотилася зоря і, бризнувши спалахами, канула в космосі.

Лакей тугіше обтулив графа покривалом. Але він не розкривав очей.

Старшини переглянулися. Треба було йти.

Проте, чомусь не наважувалися.

По якомусь часі граф відкрив очі й кволо посміхнувся.

— Бачите, який я вже став. Ідуть останні дні мого життя . . .

— Що ви!? Ваша світлосте . . . не говоріть такого, — заметушилися старшини.

Граф хитнув головою.

— Адже кожній людині призначено вмерти. Зі свого життя, а воно, хвалити Бога, було довге, я вдоволений. Для своєї отчизни я зробив усе, що міг. Тепер її доля у ваших молодих руках. Згуртовуйте і єдняйте всіх — дворянство, міщан, селянство, солдатів. Спільними силами ламайте кайдани й розвалюйте тюрму народів. Із засвітів життя вічного я радітиму вашою перемогою та благословлятиму ваше велике діло.

Смертельна блідість укрила графове лице. Він важко дихав. Із палати вийшов лікар і квапився до графа.

— Я дуже втомлений, молоді приятелі, — напівшепотом говорив граф. — Мушу побажати вам доброї ночі. Дворецький покаже вам ваші кімнати. Як доживу до ранку, побачу вас іще завтра. Доброї ночі вам! . .

Старшини підвелися. Дзенькнули шаблі.

Слуги понесли обережно графа до палати, а за ними, заклавши руки за спину, пішов і французький лікар.

— Гасне великий Капніст, — із жалем півголосно, наче б до себе, сказав Бистрицький.

— Він знає, що його дні пораховані, — кивнув головою Загорецький. — Те саме казав мені й лікар. А він — не абихто.

— Втрачаємо мужа великої мислі, саме тоді, коли нам його найбільше потрібно . . . На зорінні нового дня, — задумано говорив Горбачевський.

— Коли сходитиме сонце в Чигирині, — поклав йому дружньо руку на плече Бистрицький. — Ти правду сказав, Іване, що тратимо мужа великої політичної

кебети. Ніхто не дорівнює йому з нашого дворянства.

— Й ніхто з цих дворян не зробив стільки для України, як він . . .

Старшинам не хотілося йти спати, і дворецький розпачливо розводив руками.

— Боже, яка чудова ніч! — захоплювався Загорецький.

— Таких ночей немає ніде у світі, — розумував найстарший із них віком полковник Повало-Швейковський. — У Петербурзі також бувають ночі ясні й місячні. Інколи навіть чудові. Але їм усе таки далеко до наших . . .

— Правда, — погоджується підполковник Миклашевський. — Носила нас наполеонівська веремія по широкому світі, й побачили ми його чимало. Але такої гарної землі, як наша, не зустрічали ніде в Європі.

— І такої нещасливої, — додає Горбачевський.

Зоряною скатертю стелиться Молочний Шлях, і човником хитається щораз вище в небі блідолиций.

На хуторах уже втихла дівоча пісня. Мабуть, дівчата пішли, нарешті спати. Літня ж нічка коротка.

Деся далеко на лугах іржуть стривожені коні.

Бистрицький заходить до бібліотеки графа.

Бував у ній уже не один раз.

Полоніє його глибока тиша, яка царить тут, у пребагатій скарбниці людського ума, що її збирали предки графа. Є в ній латинські і грецькі твори, дорогі рукописи, оправлені у срібло, оксамит чи сап'янову шкіру. За склом у високих магоневих шафах лежать закутані в незбагненну таємничість сивих віків асирійські й вавилонські таблички із клиновим письмом, рівненьким рядком стоять твори енциклопедистів, а далі тягнуться — «Повість временних літ», «Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона, «Слово о полку Ігоревім», «Александрія», «Галицько-Волинський рукопис», «Острозька Біблія» в розкішній, сріблом кутії, оправі, трактати Івана Вишенського, Теофіла Ортолога, Захарія Кописиенського, «Перло многоцінне» Кирила

Транвіліона, «Лексикон словенороский», «Памви» Беринди, «Апокрисис» Христофора Філалета, полемічні писання Михайла Андрелла, Іоанникія Галятовського, Інокентія Гізеля, Лазара Барановича, «Літопис Самовидця», літопис Григорія Граб'янки, «Сказаніє» Самійла Величка й сотні, сотні інших.

Бистрицький позовлі проходить перед шафами і прочитує на хребтах книжок їхні назви. Його вражає сила-силенна зібраних книжок, із яких говорить історія його народу. Говорять віки, а може, й тисячоліття. Кожну, навіть найменшу, книжечку збирав дбайливо граф Василь Капніст, вивчаючи історію українського народу.

«Як нам його бракуватиме» — зітхає Бистрицький.

На нього із портретів споглядають мовчазно предки графа. Грецькі бунтарські арістоси, козацькі полковники, вельможі в перуках. Усі вони смаглочолі, з орлиним поглядом і кипучою південною вдачею, творили міцний дворянський рід, який твердо осів на українській землі, боронив її й чувся її невідривною частиною. Були між ним рейментарі козацьких полків, генерали царських військ; ходили вони походами на Крим, підкоряли Сибір, кривавилися над Озовом, служили високими чинами в Петербурзі, — але ніщо не викинуло їх із козацької землі, яку вони любили й за неї міцно стояли.

Погляд підпоручника Бистрицького спиняється на портреті графа в молодому віці.

Він такий самий, як і його предки. Такий же смаглочолій, з орлиним зором і шляхетним лицем. Правда, на портреті у графа кучерявиться буйна чорна чуприна. А тепер його голова вкрита сивиною. Скільки ж це років пройшло від того часу, як був намальований цей портрет? Гай-гай, уже більше як тридцять. Іще тоді, як граф їздив до Берліну й Парижу шукати підтримки в західніх володарів для української справи.

Боже, як це вже давно. Його, підпоручника Бистрицького, ще й на світі тоді не було.

Нагло Бистрицький помічає, що він у бібліотеці не сам.

До нього глумливо посміхається зі свого бюсту в'їдливий Вольтер і, задерши носи, згорда дивляться на нього з великих візерунків — Жан Жак Руссо й Дідро.

Це гнівить Бистрицького, й він, підійшовши ближче, починає розмову з енциклопедистами:

— Ви, мовляв, того... не чваньтеся так. Ви великі люди, це правда. Алеж хіба наш граф менший за вас?.. Це наш Монтеस्क'є... Розумієте?..

А потім додає із притиском:

— Український Монтеस्क'є.

Енциклопедисти мовчать і ще більше пишануться, а Вольтер і далі не приховує своєї глумливої усмішки.

Бистрицький сердиться ще дужче.

Вже далеко поза північ...

Старшини розходяться на нічліг по своїх кімнатах і лунко дзвонять острогами серед нічної тиші, яка огорнула велику палату.

Дворецький шукає за підпоручником Бистрицьким по всіх-усюдах і нарешті знаходить його в бібліотеці. Молодий підпоручник спить, розкинувшись у широкому кріслі. На колінах у нього лежить розкрита товстюца книга — хроніка роду Капністів.

У селі й на хуторах проспівують другі півні.

А в затишній спальні, на м'якому пуховому ліжку з важкими атласними навісами догоряє великий патріот української землі, граф Капніст.

Не помагає вже ніщо. Лікар і руки опустив.

У місячному сяєві пливе простором, не торкаючись сріблитої трави, костуха-смерть.

У парку тривожно квилить сич.

Цієї ночі обривається життя графа Василя Капніста...

II.

Над Тульчином збиралася гроза.

Здалека сіротемним валуном насувалися хмари, і в них раз-у-раз сліпуче спалахували блискавки і глухо рокотіли громи.

Зі степу шумно нісся вітер, шарпав могутні сторічні дуби та високі ясені в садибах Тульчина, а потім мчав бистрокрило на поля, хвилюючи морем стиглого золотоголосового збіжжя.

Коло хат літали низько ластівки, а метушливі горобчики сірими грудочками ховалися під стріхи.

На тин злетів крикливий півень і загаласував на свою черідку курей, щоб вони приховувалися перед грозою.

Насувалися чорні грізні хмари.

Аж потемніло від них.

На вигоні за містечком у ритмічному марші рухалися довгі колони піхотинців, ішла ристю кіннота й гуркотіли важкі гармати. Коні іржали, видзвонюючи збруєю, і гризли вудила. Хрипко кричали унтер-офіцери, і проскакували широкими лавами драгуни.

Над полями вже стугоніла туча.

Генерал Орлов оглянувся й махнув рукою. Польові справи закінчилися. Йому підвели коня, й він у товаристві офіцерів поскакав до Тульчина.

Грімко вдарили барабани. Стрійно пройшли сотні в'ятського полку другої армії перед своїм полковником Пестелем, а за ними прокотилися батареї і сквапливо проїхали кінні ескадрони.

Із хмар ливнули на землю потоки води, й небо зайнялося вогнями. Страшно вдарили громи.

Полковник Пестель вскочив у свою квартиру промоклий до нитки і закричав на джуру, щоб він мерщій подав йому другий мундир.

На нього вже ждали.

Бистрицькому не сиділося. Він міряв кімнату довгими кроками, заклавши руки за спину, а на його обличчі було видне хвилювання.

Горбачевський зате сидів такий спокійний, що навіть яркосліпучі блискавки і тріскотливі громи не сколихнули його спокій. Він готувався до трудної розмови з полковником Пестелем і хотів іще раз продумати все те, про що мав говорити з головою «Південного Товариства». Знав, що Пестель є впертий і що їхня розмова для змови може мати добрі або злі наслідки.

У дверях став поставний вусатий ординарець.

— Високородіе чекають!

Салютували, брязкаючи острогами.

Полковник Пестель стояв біля столу і злегка кивнув головою на привітання старшин. Указав їм рукою на крісла.

— Не сподівався вас сьогодні, панове, — заговорив Пестель. — Я переказував Апостолом, щоб ви прийшли наприкінці тижня.

— Мусіли поспішати, бо нам у штабі сказали, що на днях поїдемо до Києва, а ми хотіли ще перед нашим виїздом зустрітися з вами, пане полковнику, — чемно вияснивав Бистрицький.

— Ми не можемо згодитися, пане полковнику, з вашим проектом у «Руській правді», який четвертує українські землі, — почав Горбачевський.

— Як це «четвертує»? — насторожився Пестель.

— Дуже просто. Ви пропонуєте утворення областей — Харківської, Української, Чорноморської та Новго-

родської, — тобто розділяєте одвічну землю українського народу на якісь скремі територіяльні обшири, — твердо карбував Горбачевський.

— Такого четвертування нашої землі, пане полковнику, навіть царат не робить, — говорив переконливо Бистрицький. — Це те саме, що почетвертувати людину. Чи житиме вона, і яка користь із неї була б?

— З вашими людьми мені найтрудніше, — нахмурився Пестель. — «Руська правда» — це вислід моїх роздумувань і студій, багаторічної праці. Її вже прийняло «Північне Товариство» й майже все «Південне». Тільки панове, які прилучилися до нас зі «З'єднаних Слов'ян», роблять мені клопіт своїм запеклим сепаратизмом.

— Але чому ж, пане полковнику? — здивувався Бистрицький.

— Росія є одна, й нам треба берегти її єдність. Хіба ж великороси й малороси народи не з одного слов'янського кореня? Хіба ж вони не живуть разом уже на протязі століть?

— Дозвольте, пане полковнику, — вже гарячився Горбачевський. — Малороси, як ви називаєте українців, не йдуть спільно з великоросами, а тільки їх поневолив царат, знехтувавши Переяславською угодою, підписаною між московським царем і гетьманом Богданом Хмельницьким. Від часу Переяслава Московія все дужче й дужче затіснює петлю на шії українського народу. А йому належить під Божим сонцем таке саме право жити вільним життям, як живуть інші народи.

— Це ж абсурд, — втрутився Бистрицький, — що ви, пане полковнику, пропонуєте тепер для нашого народу. Ми ж декляруємо, що боремося за повалення царату, за встановлення демократичної свободи, за волю і права народів і людини, а водночас хочемо робити великий регрес, бо, поваливши царську владу, вводимо на зміну імперії ще більше несприятливу систему.

Настала прикра мовчанка. Тільки за вікнами шумів зливний дощ, і раз-у-раз гуркотіли громи.

Пестель рвучко розстебнув ковнір і пройшовся нервово по кімнаті. Він хвилювався. Ця дрібнодворянська сірома, яка пристала до »Південного Товариства«, дратувала його своїми сепаратичними домаганнями самостійної України. Йому було відомо, що за цією сіромою стояли навіть деякі вельможі та знатні дворяни, які виводили свої роди від колишніх гетьманів і старшинської знаті гетьманської України. Виступати проти них було б незручно. Але поступатися він теж не мав наміру. А втім, коли б він поступився малоросійським сепаратистам, тоді проти нього виступило б »Північне Товариство«, а хто знає, що сказало б і »Південне«. Ні, змінювати »Руської правди« він не буде й ніколи не поступиться цим мазепинцям.

Бистрицький водив очима за Пестелем. Із профіля Пестель трохи скидався на Наполеона, й навіть потайки тим гордився.

»Який він чужий нам« — міркував Бистрицький. — »Він типовий великоросійський дворянин, якому чужа й байдужа доля поневолених народів. Не слід було нам зв'язуватися з »Південним Товариством«, а треба було діяти самостійно. Ми ставили нашу ціль ясно, а що дає нам »Руська правда« Пестеля?!«

— Я не можу змінювати »Руської правди«, — заговорив полковник Пестель, зупинившись серед кімнати. — Знаю, що не все є досконале в моєму проекті, але вірю, що згодом саме життя підкаже, які треба зробити у ньому зміни, що слід увести нове, в чому не дописуватиме мій проект. До того ж часу цей проект мусить залишитися таким, яким він є зараз.

— Дозвольте, пане полковнику, — заперечив Горбачевський. — Усім нам відомо, яку велику затрату часу і праці ви вклали, опрацювавши »Руську правду«. Проте, ми не можемо згодитися на те, щоб ваш проект, коли він стосується нашої землі, лишити таким, яким

*Молодий підпоручник спить, розкинувшись у широкому кріслі.
(Стор. 26).*

він є. Долю народу не можна лишати напризволяще, а треба її вирішити одразу, тим більше тому, що наш нарід знову матиме до діла з великоросами. Як вони дотримують своїх обіцянок і пактів, це вже історія показала й нас гірко навчила.

— Ви ображуєте мене як великороса, панове старшини! — спалахнув Пестель.

— Зовсім ні, — спокійно відповів Горбачевський. — Думаю, що ви читали, пане полковнику, »Історію Русів іли Малої Росії«? У цьому трактаті виложені кривди нашого народу, що їх вчинили великоросіяни від Переяславської угоди. Це злочини, які кличуть до неба про пімсту. Чи ж гадаєте, нашому народові було б так легко повірити в те, що великоросіяни раптово з вовків стали ягнятками?.

— Ну... знаєте, підпоручнику... — аж почервонів із досади Пестель. — Що за порівняння?..

— Прикре, пане полковнику, але правдиве, — продовжував Горбачевський. — Скажу просто. Ми не можемо вірити великоросіянам, бо нас переконала й навчила історія. Й тому ми не хочемо більше обіцянок чи запевнень, а прагнемо суверенітету для нашої землі... Не у формі таких областей, як це ви пропонуєте у вашому проекті майбутнього устрою, а зовсім окремої суверенної самостійної української землі, на якій ми відродимо гетьманську державу.

— Ви божевільні! — знову спалахнув Пестель. — Невже вам здається, що такі ваші вимоги могли б бути прийняті в нашому товаристві? Та й узагалі... — він поновно, стурбований, почав кружляти по кімнаті. — Ви, мабуть, не знаєте, що з того може вийти... це ж прямий бунт... проти мене...

— Проти вас ми не бунтуємося, пане полковнику, — заспокоїв його Бистрицький, — про це будьте спокійні. Наші ж вимоги ми маємо право ставити й ми їх таки

поставимо на зібранні товариства. Правда, ідея смостійності української землі ще багатьом не вміщається в голову. Це ми бачимо дуже добре, пане полковнику, але нічого не вдіємо: коли нам не пощастить знайти спільної мови з товариством, ми підемо нашим власним шляхом.

Пестель морщив чоло й обдумував ситуацію. Ці мазепинські сепаратисти йдуть дуже далеко. Вони готові виступити з «Південного Товариства», що було б тепер усім зовсім не на руку. В товаристві не все гаразд. Муравйов і Бестужев рвуться до повстання, і їх підтримують численні гарячі голови. Інші бояться революційного зриву, й декілька членів уже вийшло з товариства. Коли б так товариство тепер покинули «слов'яни», це був би грізний удар для «Південного Товариства».

Ординарець приніс гарячий чай, білий хліб і запашний мед. Пестель почав пригощати гостей.

— Царату окремими сепаратними діями не завалимо, панове, — м'яким голосом заговорив полковник. — Революційний зрив мусить бути координований і початися одночасно як у Петрограді, так і в нас. Тому важливе для всіх нас, щоб між нами були єдність і згода... Що доброго вам дасть виступлення з «Південного Товариства»? Ви його послабите, а самі не зможете підняти повстання. Треба діяти разом, спільно...

— Це ми знаємо, пане полковнику, — не поступався Горбачевський, — але не можемо ніяк пристати на пропонувану в «Руській правді» розв'язку української справи. Нас прокляли б майбутні покоління нашого народу так, як кленуть Хмельницького за те, що, мовляв, запроторив український нарід у московську неволю.

Пестель напружено думав доволі довгий час, а вкінці махнув рукою.

— Чорт із вами, коли ви такі вперті. Пропоную ось що: напишіть усі ваші вимоги і приходьте з ними

на найближче зібрання товариства. Що воно вирішить, те я прийму.

— Гаразд, — кивнув головою Горбачевський, — ми згодні з вашою пропозицією, пане полковнику, але при умові, що коли товариство відхилить наші вимоги, ми собі застерігаємо право зробити з того власні висновки й відповідно поступити.

— Сподіваюся, що ви нічого не зробите гарячково та нерозсудливо, — сухо сказав Пестель. — Не забувайте одного, що у ваших руках великою мірою теж лежить доля »Південного Товариства«, з яким вас в'яже спільне діло й поєднують спільні пляни.

Бистрицький випростався, і в його голові почувалася твердість.

— Це так, але для нас добро отчизни є найбільшою турботою і метою. Добро українського народу, пане полковнику, — це наш девіз.

Пестель докірливо похитав головою.

— Ви великі мрійники, а водночас і фанатики.

— Може й так, — посміхнувся Горбачевський, — однак, чи ж не довершують такі лицарі люди абсурду геройських подвигів, не перемагають того, що, здається, є непереможним, та чи не змінюють обличчя світу? Ми ж тількищо воювали з таким мрійником-фанатиком, який круто змінив усе обличчя Європи на далекі десятиліття, а може, і століття. Подобається це комусь чи ні, пане полковнику, але Європа, а з нею й ми ввійшли в нову добу, на якій Наполеон поклав свою нестерту печать. Гасла великої французької революції — *liberté, égalité, fraternité* — закликають нас думати про визволення нашого народу. На суд історії ми хочемо прийти з чистою совістю супроти нашого народу й із несплямленою честю . . .

Ординарець відхилив двері.

— Ваше високородіє, поручник Крюков хочуть бачитися з вами!

— Крюков? — здивувався Пестель. — »Щось сталося« — подумав про себе. — Гаразд, проси...

До кімнати ввійшов молоденький поручник Крюков. Із його офіцерського чака й довгого плаща струмочками стікала вода.

Поручник відсалютував, і Пестель приязно потиснув йому руку.

Крюков усміхнувся до обидвох підпоручників. Знав їх, бо стрічався з ними тоді, коли Сергій Муравйов-Апостол переговорював із »Товариством З'єднаних Слов'ян« про приєднання до »Північного Товариства«.

— Що сталося, поручнику, що ви пригнали зі штабу в таку зливу?

Крюков розстебнув плащ і добув із нагрудної кишені мундира невелику шкіряну торбинку, з якої витягнув запечатаний сургучем маленький лист і подав його Пестелеві. Цей розламав печатку і забігав швидко очима. Раптом він поблід і почав терти чоло рукою.

— Злі вісті, пане полковнику? — запитав Горбачевський.

— Шеф штабу другої армії повідомляє, що довідався про якогось унтерофіцера третього уланського полку на прізвище Шервуд, котрий мав би подати донос до імператора про наше товариство. В листі говориться також, що імператор уже викликав до себе в Петербург того унтер-офіцера. Коли це так, то для нас виникає велика небезпека...

Доц не вгавав.

Але темні хмари перевалювалися поза Тульчин на поля.

Поручник Крюков квапився до штабу, й Пестель нашвидкоруч писав записку його шефові.

В сусідньому дворі в'ятського піхотного полку лунко заграла сурма.

Скликала вояцтво на вечерю.

III.

Сперечалися голосно й завзято.

Бистрицький аж розчервонівся з досади й широко розстебнув свій золотошитий ковнір. Поручник Кузьмин даремно намагався заспокоїти вередливого, з тонкими, дівочими устами, Загорецького, а Горбачевський півголосом щось палко доказував нахмуреному Вадковському, який пишався у своєму новенькому гусарському мундирі. Курили здорово, й Сухинов та брати Борисови аж задихалися, не звикши до їдконого тютюнового диму, що цілковито затьмарив простору кімнату.

Старшин сходилося щораз більше. Довірена сторожа із гренадирів роти поручника Басагринна знала майже всіх змовників. Хто з'являвся з нових, того здоровенні вусаті гренадири питали куди йде, а коли чули відповідь «у Чигирин», пропускали без жодного слова, хвацько салютуючи. Ось поважно пройшов у розшитому золотом мундурі князь Барятинський, ротмістр легкого гусарського полку, задзвонив острогами елегантний капітан гвардії Валеховський, прийшли обидва брати Крюкови, Драгоманів, квапився, вічно поспішаючи, підпоручник Мозалевський, і широко посміхався полковник Поджіо, вітаючись із своїми знайомими. Незручно почував себе в такому товаристві полковник Тизенгаузен. Він дуже хвилювався, а радше кажучи, боявся... страшенно боявся. Лякався тієї широкої змови, лякався її учасників, знаючи, що вийти йому з тієї змови вже не можна. Він став на шляху, з якого йому вже немає вороття. Непевність його вельми тривожила і смоктала під серцем.

Полковник Тизенгавзен із досадою зиркав на здорового горлатого поручника Бечасного, який безтурботно розповідав щось веселе молоденькому, з дівочим лицем, підпоручникові Рюміну, й вони обидва голосно реготали. Його дратувала оця безтурботність молодих старшин, які, здавалося, легковажили собі всю оту небезпечну затію та, мабуть, і не думали серйозно про неї.

Але він помилявся.

За столом, заставленим різними напоями, звівся плечистий полковник Сергій Муравйов-Апостол.

Крюков голосно стукнув келехом об пляшку, і скло протяжно задзвеніло.

— Панове-товариство! — почав Апостол. Його очі шукали всіх у густому димі. — Зібралися ми сьогодні на важливу нараду, від якої хтозна чи не залежатиме весь наш успіх і наша доля. Я тількищо повернувся з побачення із полковником Пестелем. Удвох ми устійнили плян проведення нашого повстання й повалення царату. Всі ви знаєте, що повстання було пляноване на цей рік. Одначе, як виходить, ми не є готові, й тому вирішено це повстання відложити на наступний рік. Його ми почнемо влітку, під час царського огляду військ...

— Чому така проволока? Як довго можна ще ждати? — загомоніли невдоволено молодші старшини.

— Пане полковнику, — із глухим неспокоєм звернувся до Апостола похмурий Вадковський, — а що робитимемо тоді, коли нашу змову викриють? Аджеж кружляють чутки, що начебто цар уже знає про нашу змову.

Горбачевський і Бистрицький непомітно переглянулися.

— Як тільки буде заарештований хтобудь із нашого товариства, тоді... — тут Апостол помовчав, — виступаємо. Для нас не буде тоді іншого виходу. Ми не можемо допустити до того, щоб нами гноїли в'язничні

каземати і гнали нас під конвоєм у далекий Сибір. Це ми з Пестелем урахували. Найкращою нагодою для виступу стануть літні військові табори, коли наші сили згромадяться. Царя треба буде вбити. Видамо дві проклямації — одну до війська, другу до народу. Повсталі війська підуть на Київ і Москву. До них приєднаються ті військові формації, які зустрінуться з ними по дорозі. »Північне товариство« виступить одночасно у столиці, знищить царську сім'ю та встановить тимчасовий уряд. До того часу мусимо далі підготовляти наполегливо вояцтво до повстання, бути чуйними й готовими на всякі несподіванки, включно навіть до нашого скорішого виступу.

— Я все таки за тим, щоб ми хоч обережно, але пробували підготовляти теж і нарід, — сказав Борисов, — нам треба шукати підтримки й допомоги в народніх масах, а не лише обмежуватися солдатами.

— Я проти того, — нахмурився Апостол, — революція потребує добрих провідників, які підірвуть за собою ці маси. А солдати — їхнє діло слухати. Ми зробили вже дуже багато серед них, і вони нас слухаються. Головне — мати у своїх руках армію. Будемо її мати — перемога за нами. Немає сумніву, що народні маси прилучаться до нас.

— Хтозна, — похитав головою Горбачевський. — Що ми їм обіцяємо за їхню участь у революції?

— Якто що? — почервонів Апостол. — А »Руська правда«, новий республіканський устрій, нове демократичне життя, скасування кріпаччини, свобода людини... Хіба ж цього всього їм іще замало?!

— І так, і ні, — несподівано виступив на середину кімнати підпоручник Бистрицький. — Ось, наприклад, ми тут живемо на українській землі. А що ж ми обіцяємо українському народові? Що його жде, коли переможе наша революція?

Брати Борисови схвально закивали головами. Сухинов усміхнувся під вусом. Усі насторожилися.

— Я здивований, підпоручнику, вашим питанням. — Апостол неприхильно глянув на Бистрицького. — Малоросію...

— Вибачте, пане полковнику, — Україну, — поправив його підкреслено Бистрицький.

— Хай вам буде »Україну«, — ждуть такі ж самі права й вольності, як і всі інші народи нашої імперії. Те, що обіцяємо іншим народам, стосується й до малоросійського, чи, пак, по-вашому, українського народу.

— Обіцяв пан кожух, та тепле його слово, — саркастично підсміхнувся Горбачевський. — Вибачте, пане полковнику, за таке прислів'я. Одначе ми в нашій програмі хочемо стосувати його живцем до українського народу.

— Говоріть ясніше, — нахмурич чоло Апостол.

— Зараз я скажу, — спокійно продовжував Горбачевський. — Усе те, що ми обіцяємо народам, і про що згадував пан полковник — це правда. Коли ж ідеться про український нарід й Україну, то ми поступаємо супроти нього найбільше несправедливо, набагато гірше, як царат.

У глибині кімнати старшини невдоволено загомоніли.

— Чого це він так розпинається за Малоросію? — шепнув один із егерських офіцерів до полковника Поджіо.

— Сепаратист... — таким же шепотом відповів полковник.

Напруження зростало, й це виразно відчув Апостол. За Горбачевським і Бистрицьким стояли муром усі з »Товариства З'єднаних Слов'ян« — »мазепинці«, як говорив про них полковник Пестель. Апостол уже знав, що обидва підпоручники відвідували Пестеля й настоювали на тому, щоб він змінив у своїй »Руській правді« пункти про майбутнє Малоросії. Цих »з'єднаних слов'ян« Апостол не любив, але рахувався з ними,

бо вони були дуже активні й мали широкі впливи серед солдатських мас. Їхній вихід із »Південного Товариства« міг би провалити весь плян революційного повстання. Цього боялися Пестель й Апостол, тому обидва вирішили йти на компроміс із цими впертими сепаратистами.

»Кляті гаспиди!« — сердився в душі Апостол. — »Хіба ж не сказав йому нещодавно прямо у вічі поручник Кузьмин, що, мовляв, хай Апостол не думає, що Кузьмин і його товариші прийшли просити у нього дозволу бути українськими патріотами«.

— Хай підпоручник висловиться ясніше, що він має на думці, — голосно сказав хтось із гурту старшин.

— Говоріть, підпоручнику, — кивнув Горбачевському рукою полковник Апостол.

— Панове старшини всі читали »Руську правду«, яку уклав полковник Пестель, і пригадують собі, що коли йдеться про Україну й український нарід, то ця »Руська правда« четвертує територію українського народу на окремі обшири. Такого поділу української землі навіть царат не робить. І тому я та інші є рішуче проти такої настанови до народу, з якого ми вийшли і якому, коли переможе наша революція, ми маємо дати вільне життя на його власній землі.

— Правда, правда! — почувлися голоси старшин із »Товариства З'єднаних Слов'ян«.

»Не допустити до розколу« — згадав Апостол слова полковника Пестеля, — »обіцяти мазепинцям уступки й навіть ревізію пунктів про Малоросію в »Руській правді«.

— Що це починає діятися в нашому товаристві? — збуджено заговорив генерал Юшневський. — Такі важливі справи перед нами, а панове-старшини розвелися про Малоросію!

— Для того є директорія, хай вона розглядає це діло. Нам ніколи! — закричали ззаду.

— Не слухати їх!!! — загорлав хтось.

— Мазепинці! — кинув необережно котрийсь із старшин-артилеристів.

— Хто там говорить про мазепинців? — зірвався з місця Драгоманів, і його рука рвонулася до шпади.

Задзвеніли шпади й шаблі. Вмить у кімнаті відокремилися два гурти, готові кинутися один на одного лютими вовками. Біля Горбачевського й Бистрицького згрупувалися чернігівці, червоніючи своїми ковнірами, але були тут і деякі старшини з егерів, драгунів та гусарів. Інші громадилися коло Апостола, а дехто розгубився зовсім, не знаючи, що діяти. Полковник Тизенгаузен забився в куток кімнати й лише злякано кліпав очима.

— Спокій! Спокій, панове! — грімко крикнув Апостол. — Ви що, подуріли? Битися захотіли між собою? В дуже гарячій воді ви всі купані. Кожний має право в нас висловитися, й коли наші старшини обороняють права Малоросії, то честь їм. Так і повинно бути. Кожна людина мусить належати до патріотів своєї землі та свого народу. Ту справу, котру порушили тут підпоручники Горбачевський і Бистрицький, ми вдвох із полковником Пестелем іще раз уважно обговорили й вирішили, що окремі пункти, які стосуються майбутности Малоросії, треба буде переглянути й так змінити, щоб малоросійський нарід не був у нічому покривджений. Полковник Пестель надішле обидвом згаданим підпоручникам ревізію тих пунктів, щоб вони з нею ознайомилися, і сподівається, що їхні вимоги будуть задоволені. А тепер, панове, сховайте зброю й не дивіться вовками на себе!

Апостол пронизливо-твердим поглядом пробіг по старшинах, і вони, ніяковіючи, ховали шпади й шаблі в піхви.

— Продовжуємо нашу нараду, — говорив, примушуючи себе до спокою, вкрай схвильований Апостол. — Отже, настанова директорії вказує, що повстання починаємо в наступному році, під час перегляду військ.

Якщо б до того часу почалися арешти, — виступаємо раніше. Далі є настанова вбити царя. Це зробить наше товариство, а »Північне« знищить усю царську родину. Вбити царя треба тоді, коли він приїде на перегляд військ. Це вимагає докладного обміркування і складення пляну, до чого треба відповідне число охочих. Їх ми не можемо вербувати з-поза наших кіл. Вони повинні знайтися серед нас.

— Ми всі готові! — вигукнув хтось із молодих старшин.

— Це славно, — задоволено посміхнувся Апостол, — але для такого чину всіх не потрібно. Треба яких десять старшин. Хто бажающий?

Усі старшини підняли руки, й Апостол заперечливо похитав головою, а потім сказав:

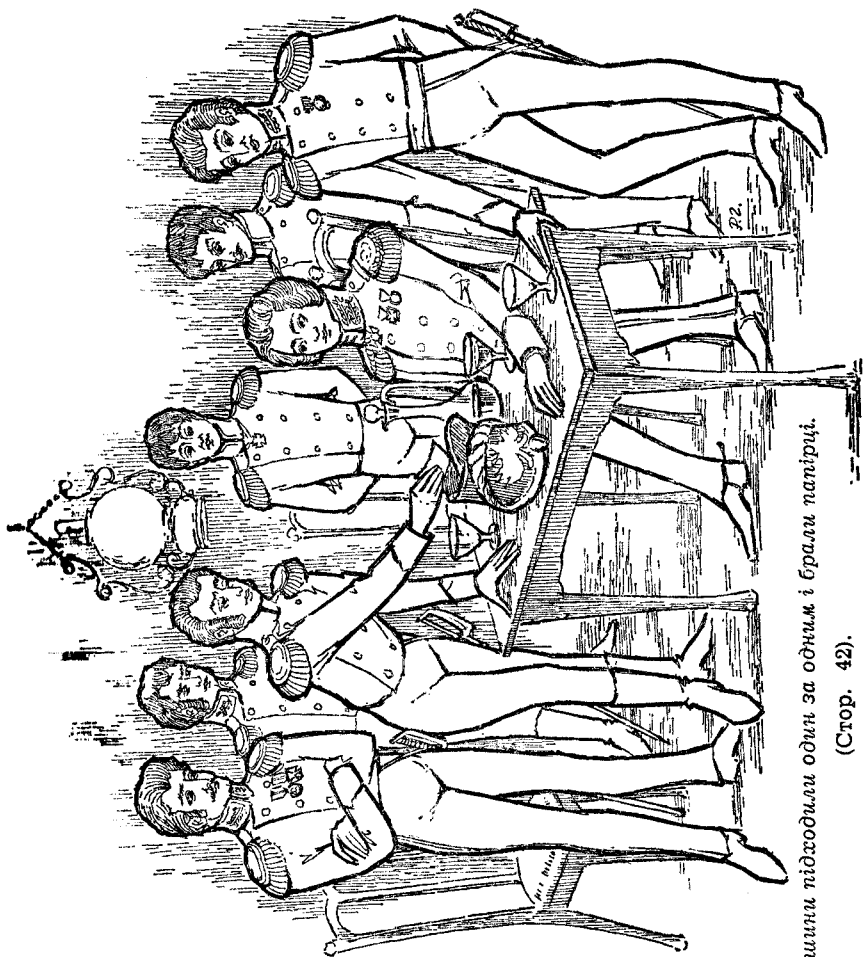
— Так діла не буде. Мусимо кидати жеребки.

Поручник Басаргин кинджалом нарізав чимало папірців, й Апостол поставив на десятьох із них невеличкі хрестики. Папірці після цього поскручували, Басаргин їх перемішав у своєму чако й поставив на столі перед Апостолом. Старшини підходили один за одним і брали папірці. На обличчях багатьох було помітне хвилювання. Останнім тягнув жеребок Апостол. Розгорнувши папірець, скривився, бо він був чистий.

— Царевбивці, виходьте на середину кімнати! — наказав Апостол суворим тоном.

Зі старшин виступили — брати Борисови, Сухинов, Драгоманів, Рюмін, Вадковський, Кузьмин, молодший Крюков, Загорецький і Басаргин. Усі їм заздрили. Полковник Поджіо звідкілясь роздобув невеличкий хрестик, засвітив дві свічки, й серед мертвої тиші, яка огорнула кімнату, полковник Апостол почав проводити присягу царевбивцям:

»... клянуся своєю офіцерською честю й совістю, що виконаю накладений на мене обов'язок, — позбавити

Старшини підходили один за одним і брали папірці.
(Стор. 42).

життя ненависного тирана й деспота в ім'я великої революції та нового демократичного ладу...»

Ці слова старшини проказували за Апостолом, і декому тремтів та заломлювався голос. Молоденький Рюмін зблід, а Вадковський похмурнів ще дужче.

Тизенгазенові стало недобре. Боже..., що діється... Офіцери присягають, що вб'ють свого імператора... клянуться своєю офіцерською честю... Йому затіпалося серце, й обличчя обляло потом.

Заприсягнувши вбивників царя, Апостол підійшов до кожного з них і міцно потиснув руку. За ним підходили інші старшини й робили те саме. Апостол сказав, що про все повідомить полковника Пестеля, й на цьому закрав нараду.

Розходилися по одному-двох. Щоб не стягати на себе підозріння, вдавали, що вони напідпитку, й зустрічні солдати лише покивували головами, дивлячись, як офіцери плутають ногами й варнякають катзна що.

На землю спливала тиха літня ніч.

Обабіч дороги медом квітли липи, й думу думали могутні дуби, розкинувши маєстатично свої крислаті темнозелені верхів'я.

Над річкою гнучковіттям застигли похилені верби.

На лугах біліло море наметів. Тут і там іще горіли невеликі вогнища.

Горбачевський і Бистрицький верталися до свого табору. Йшли поволі й милувалися красою літньої ночі.

В артилерійському таборі ще лунала пісня. Вона неслася ген далеко, на просторі, безкраї поля, над річку, де білим лататтям розкинулися у воді лілеї.

З-за гаю підносився блідолиций і пригорщами срібло розкидав по землі.

Линули в таборах останні тужливі звуки нічної зорі.

Йшла ніч...

IV.

— Божевільний!.. Із глузду з'їхав, чи що? В голову таке не прийшло б, що ти, гульвісе, задумав, — тривожився Горбачевський.

— Чому? — щиро здивувався розсміяний Бистрицький.

— Чому?.. Чому?.. — сердився Горбачевський. — Хіба ж ти подумав про наслідки того, що наготувався зробити?! Накоїш такого лиха, що аж у Петербурзі стане гаряче. Це ж не жарти — втекти з донькою генерала. Знаєш, що ждатиме тебе за такий крок?!

— Ова! — безтурботно зареготався Бистрицький.

— Не бійся, братіку, нічого не буде. Майнемо обидвоє до Польщі або на литовські землі, й хай тоді нас шукають... Хіба ж наші предки не робили так у давнину?

Горбачевський докірливо похитав головою.

— Робили, чому ні. Але це було, як ти кажеш, у давнину. Сьогодні ж не те. А втім, припустімо, що ви обидвоє втечете. Ти ж не маєш ніякого майна. Якже ж думаєш забезпечити свою дружину, яка виросла в розкошах і не знає, що таке голод або холод? Попадете у злидні, а суворе життя скоро вам виб'є любові з ваших молодих голів.

Бистрицький споважнів.

— Це правда, що Леся не знає ні голоду, ні холоду. Але не думай, що ми про це не говорили. Леся має по матері невеличкий масток, так, що на початок можемо

десь влаштуватися. Поступлю на службу, і якимось житимемо. Ми дуже любимося, але одружитися нам годі, бо генерал уперся й нізащо на світі не погоджується, щоб ми взяли шлюб.

Бистрицький рвучко схопив Горбачевського за руку.

— Скажи, Іване, ти знаєш, що таке палке кохання, що таке перша справжня свята любов, яка горить вогнем у серці молодому? . . Скажи, ти кохав когось? . .

Горбачевський легенько відсторонив руку друга й, відчинивши на всю широчінь двері селянської хати, де вони квартирували, глянув надвір. По його обличчі промайнула сумна, ледве помітна усмішка гіркости. Чи він кохав когось? . .

Замиготів перед очима Париж і затиштя Естернею, де він згубив своє серце в синіх, як море, очах золотокосої Лілі . . . Їхню любов бачили зоряні ночі розсміяної весни, яка купалася у веселковому суцвітті, голубили їх улітку споловілі жита, що перекочувалися шумливими хвилями довкола Естернею . . .

Він — молоденький, іще безвусий підпоручник, і вона — також молоденька вродлива донька дрібного французького шляхтича, котрого не змела хуртовина великої французької революції . . . Так, то була його перша любов, його велике кохання, яке лишило глибокий і незабутній, нестертий слід у молодому серці.

І ще глибшу, незагоєну рану . . .

Його чарівна Ліля згинула. В перестрілці, що зав'язалася в Естернею між російськими драгунами й саксонськими карабінерами, зовсім випадково було вбито кілька осіб із місцевого населення.

Між ними була Ліля . . .

З розпуки він мало що не одурів. Хотів було погубити своє життя, та товарищі не допустили. У вільний від служби час ходив на кладовище й годинами пересиджував на могилі коханої Лілі.

Чорнів із горя.

В його чуприні засріблилися білі волоски.

Та через деякий час його полк зняли із Франції й перекинули до Польщі. З важким болем і пошматованим серцем він залишав незабутню ніколи могилу...

Пройшли роки.

Болюча рана щеміла й далі, але життя звало до нової боротьби, й Горбачевський цілою душею пригорнувся до однодумців, буйних козацьких нащадків, які хотіли завести новий лад в імперії. У праці для товариства шукав забуття свого великого горя. Але воно проривалося, і його серце тоді плакало кров'ю. Бистрицький неодноразово допитувався у нього, чому він часто буває страшенно сумний, одначе, він ніколи не виявив своєму другові причини.

— Чи кохав я когось? Чи знаю, що таке перша любов? — повів на Бистрицького своїми великими розумними очима Горбачевський. — Так, Андрію. Моя перша любов залишилася навіки в далекій Франції. В могилі...

Почувши як Горбачевському задрижав голос, Бистрицький захвилювався й собі.

— Я... я не розумію... Розкажи мені. Я бачу, що ти переживаєш якесь горе, але мені у ньому ніколи не зв'язався. Ти ж мій друг, і мені боляче бачити як щось приховуєш від мене.

— Не хвилюйся, Андрію. Мало хто знає, яке в мене горе. Ти не був у Франції зі мною й не знаєш нічого про те, що мені там довелося пережити. Це знають ті, які були разом зі мною в одному батальйоні. Я неохоче про себе розповідаю, тому не говорив нічого й тобі. Але розкажу. Ось послухай.

І попливла довга сумовита розповідь...

Крізь відчинені широко двері вбігав до кімнати вітерець і прохолоддю витанцьовував у низькій, зате просторій світлиці, в якій пахло сушене зілля, суворо поглядали святці з почорнілих від старости образів, а

величезна піч веселила очі розмальованими квітами.

За тином, на якому повилася рясно квасоля, весело гомоніла дівтора, а під клунею старенький сивий дідусь дзвінко клепає косу. Із сусідньої почерез тин хати вийшла струнка білява молодиця, й, побачивши молодих офіцерів, посміхнулася до них соромливо. Вона швидко пройшла до возівні, взяла звідти серпа й подалася за ворота.

На клуні несподівано заклекотів лелека, й це настожило кудлатого Бровка. Він, заховавшись у холодку, розкрив ліниво одне око, спостережливо поглянув на клуню й уже хотів зірватися на ноги, але коли побачив, що лелека, потріпавши крилами, розсівся у своєму широкому гнізді, знову задрімав безтурботно.

По безхмарному небозвідді мандрує сонце. Наче великий золотий кружок. Високі ясені лягають довженими тінями на дорогу, перескакують через низькі тини й верхів'я хаток досягають.

На вулиці скрипить віз. Ледачі ситі воли повзуть черепахами, і їм зовсім байдуже, що дядько, заховавшись під широченним солом'яним брилем, сердито на них погейкує. Це їм не першина. Але коли він починає покрикувати щораз то голосніше, підручний волик покошується на дядька, й цей стихає. Чого доброго капосний віл ляже серед дороги, а тоді роби, що хочеш. Розумний він до біса! Аджеж уже не раз витівав йому такі штуки. Коли ж бо спішно. Возовиця почалася. Й дядько знову починає погейкувати голосно на своїх ледачих воликів.

У двір увалюється розсміяне товариство, і швидко світлиця гуде гамором та реготом. Горбачевський так і не встиг докінчити свою болючу розповідь.

Офіцери розсідаються довкола столу, на якому миттю з'являється запашна вишнівка, смачний свіжоспечений хліб, пучки зеленої цибулі й редьки,

а ординарець Бистрицького приносить звідкілясь холодне печене м'ясо. Вишнівка починає кружляти чарками, а м'ясо невмолимо зникає у шлунках здорових молодих людей.

Їдять здорово. Поскидали мундири й сидять у розстріханих сорочках. Їм гаряче й весело. Того дня немає муштри, тож і вирішили гульнути цілим товариством.

П'ють хоч куди. Горбачевський міркує, що вишнівки скоро забракне й, покликавши ординарця, наказує йому збігати до шинку та принести малинівки.

Вадковський розкрив широко вікна, й до світлиці потягнувся соняшник, привітно киваючи своїм золотистим чубом. Пахощами понесло від розкішних рож і кучерявих гвоздиків.

— О, які ж чудові рожі! — замилувався Бечасний.

— Краса, що й казати, — зірвав Вадковський пишногo гвоздика і, притуливши до носа, впивався його запахом.

Поручник Кузьмин, як звичайно, сперечався із Загорецьким. Усі знають, що де тільки зійдуться Кузьмин і Загорецький, то зараз же заводять між собою суперечку. Драгоманів говорив усяку погань про генерала Орлова, якого молоді старшини вельми не любили, а поручник Басаргин удесяте розповідав про свої романтичні пригоди в часі наполеонівської кампанії. А втім, кожний робив, що хотів, і слухав чи не слухав, що хто говорить.

Горбачевський лише усміхався, спостерігаючи безжурну сваволю молодих офіцерів. Усі вони пашіли здоров'ям. Опалені сонцем, кремезні, мов дубчак з розвихреними чупринами, вони нагадували йому запорожців на старій картині, які брали життя за роги і сміялися смерті у вічі. Хіба ж оці розсміяні офіцери не козацькі нащадки? Аджеж усі вони походять із козацьких родів. Такі ж буйні й гарячі, як були їхні предки, так само вміють сікти й відстоювати

вояцьку честь, як відстоювали її чубаті предки. Це ж вони штурмували французькі редути на бородинському полі, кривавилися під Ляйпцігом і ламали горді наполеонівські орли на брамах Парижу. Дехто зі старших воював у Фрідлянді. Безвусими молодиками вони вже пройшли всю Європу, гриміли різними неймовірними пригодами, крутили романи з гарненькими парижанками, пильно нащурювали вуха до всяких свободолюбних бесід, які можна було почути у веселому й метушливому Парижі, та жадібно вчитувалися в бунтарську писанину, що її теж легко можна було набути в місті, з-під поли гульвіс у півтемних шиночках. Вертали на рідну землю іншими людьми. Дехто віз із собою скрині книжок. Їх розхапували й пожадливо читали.

Наростав бунтарський дух. Але імператорські чорні орли цупко тримали у своїх шпонах імперію. Ламалися шпади над головами zdeгравованих/офіцерів, і топтали вони далекий шлях у холодний Сибір або гризли з розпуки в'язничні ґрати, видзвонювали важкими кайданами.

Плем'я ж непокірних росло . . .

Горбачевський радісно усміхнувся. З такими одчайдухами хоч на Петербург рушай. Це такі, що не поступляться. От хоча б скалозуб Басаргин, відомий широко зі своїх романсів, які мало що не загнали його в Сибір. Гострий і на язик, і на шпаду. Такому не попадайся в руки. За спідницею на край світу побіг би, але своє діло знає й відвагою також не грішить. Нагороджений золотим оружьем.

Не поступається йому й Бечасний, ще один відомий авантюрник, який славиться ведмежою силою та ще й тим, що за несубординацію йому вже тричі зривали ранґу. Хто інший давно присмирнів би. Але не Бечасний. Оце знову зчепився з еґерським капітаном і нахваляється, що поб'є йому пикю. та ще й при солда-

тах, щоб знав цей вражий син, як »хахли« б'ють. А п'ястуки в Бечасного, мов довбні, — коня можуть звалити.

Або Кузьмин. Це майстер шпади. У фехтуванні його не переможе ніхто. Пробували перенести його до Петербургу — відмовив. Сказав полковникові твердо, що нікуди з України не поїде. Той лютився страх, але нічого вдіяти не міг. У Кузьмина хрести за відвагу й похвальний лист, підписаний самим імператором. Такого не схопиш за гортанку.

Росте плем'я непокірних. До нього прилучився Валеховський, гвардійський капітан. Химерний чоловік, але вельми вчений. Усе сидить за книжками. Подейкують, що начебто він чорну магію управляє. Пестель який уже холодний і гордовитий, та й то приходить час від часу до Валеховського і провадить із ним дискурс.

Елегантний князь Бярятинський поза службою пропадає в роз'їздах до знатних дворян і з поляками пактує. Пестель частенько ганяє його до Петербургу переговорювати з директорами »Північного товариства«. Аджеж Бярятинський блискучий ерудит, знає кілька мов і має родичів у столиці.

А ось брати Борисови. Вони обидва тільки про вільну Україну мріють. Повстання піднімали б хоч завтра. Дружні хлопці. З такими не пропадеш ніде.

Міркування Горбачевського перебив гомеричний регіт цілого товариства. Його до сліз розвеселив Басагрин, розповідаючи про свої несамовиті любовні витівки, й Бечасний аж ревів од сміху.

Малинівку вже видуддили геть, й усім кріпко курилося з чубів. Кузьмин галасував, що слід іще принести малинівки, але Драгоманів кричав, що більше пити годі, бо він не хоче рачкувати на свою квартиру. Його зацитькали, й ординарець Горбачевського знову побіг до шинку.

Прийшов Сухинов. Його зустріли дуже галасливо та з реготом. Драгоманів голосно вітавав у честь найбільшого між ними мазепинця, а Бечасний підхопив Сухинова, мов пір'їну, й підніс його ледве не до стелі. Хтось раптово жбурнув чаркою до печі, й задзвеніло розбите скло.

— Цитьте, чорти! — кричав Сухинов. — Пусти, ведмедю, — сердився на Бечасного, — бо кості мені поторощиш! . .

Його силоміць потягли за стіл, і саме вчас, на превелику радість усіх, ординарець надбіг із малинівкою. Кузьмин миттю налив по вінця велику чарку й підніс новоприбулому.

— Пий, Іване! Тобі на здоров'я, а ворогам на погибель!

— Гурр-рра! — заревіло товариство.

— Ви, бісові діти, завели такий гармидер, що аж на другому кінці села чути, як ви тут горлаєте.

— Так і слід. Хай усі знають, що козацькі правнуки вміють добре веселитися!

— Liberté! — гукнув на повний голос Драгоманів.

— Не для всіх, — скрикнув Сухинов. — Чули, що сталося в егерському полку?

— А що таке? Що саме? Що? — посипалися з усіх сторін питання зацікавлених старшин.

— Засікли шпіцрутенами двох егерів на смерть . . .

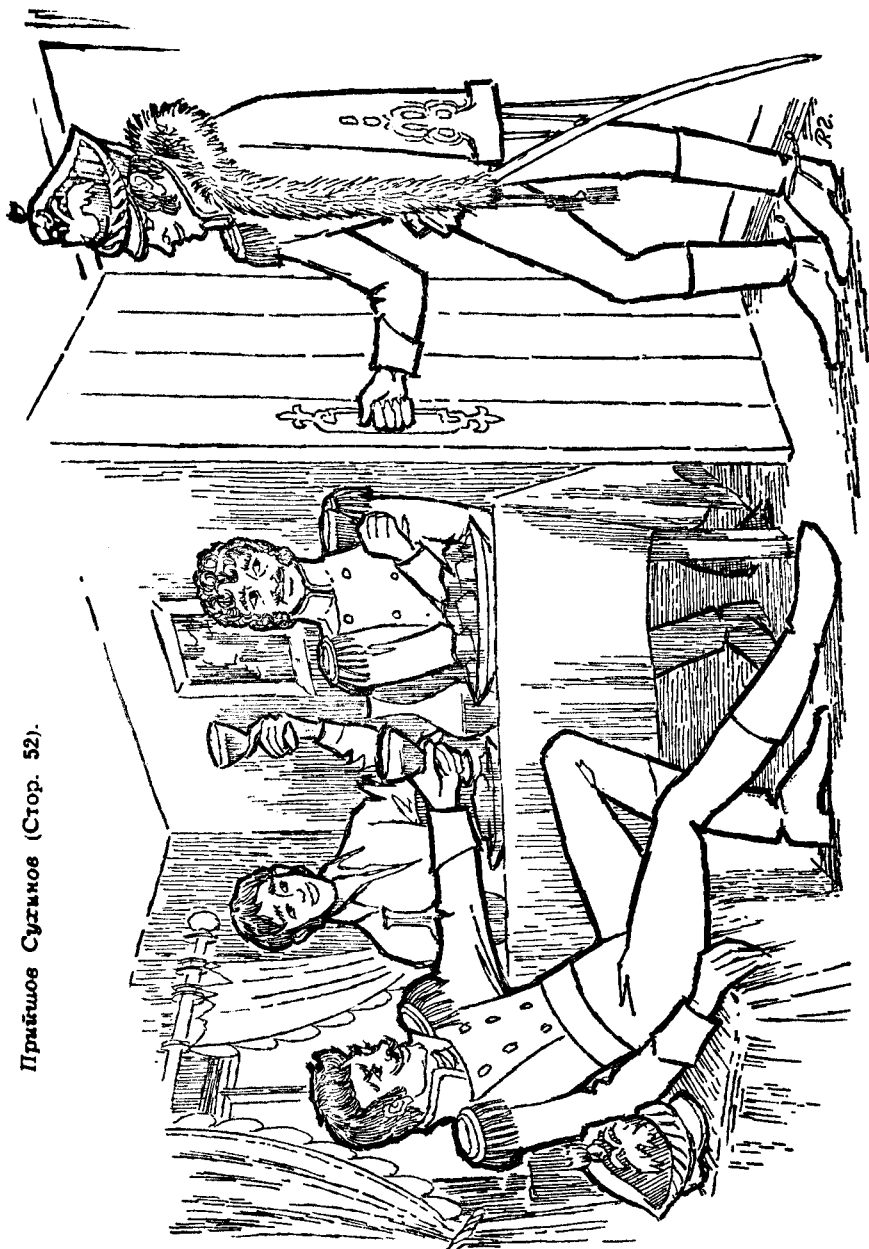
Товариство одразу притихло. Розсміяні обличчя стали спочатку серйозними, а потім суворими.

— За що ж це їх засікли? — глухо спитався хтось.

— За дрібницю. Йшли вони ввечері й не доглянули, що попри них проходив адьютант командира полку. Не засалютували йому, й тоді полковник наказав прогнати їх два рази через лави. Не витримали.

Бечасний скрипнув зубами.

— Клятий рязанець! Задавлю його, мов щенюка! Відколи він став полковим адьютантом, відтоді в егерському полку й почалося лихо. А що ж егері на те?

— Лютують потиху. Це вода на наш млин. Треба підшепнути й нашим солдатам, щоб і вони тепер по-вешталися між тими егерями. Мусимо кувати залізо, поки воно гаряче...

— Доки ж триватиме ця тиранія? — бідкався Загорецький.

— Поки ми не знесемо її шаблями, — спокійно і якось тихо відповів Сухинов. Але його ясні сірі очі світилися зловісним вогнем. Більшого одчайдуха за нього не було в цілому корпусі. Дід Сухинова гайдамакував, і його замучили ляхи в Кодні. Сухинов дуже гордиться своїм дідом і палко захоплювався козацькою старовиною. Мазепу він обожнював, і в «Південному Товаристві» всі знали, що Сухинов завзятий мазепинець.

Вістка, яку він приніс, пригнобила буйних старшин і розвіяла веселоці. Не допомгло й оповіщення Багратина про те, що підполковник Миклашевський улаштує бал і запрошує всіх офіцерів до його гостинного двору.

Допивали перцівку в безрадісному настрої.

Над ними безперервно висіла грізна тінь ненависного двоголового царського орла.

Радість у смуток замінювала.

V.

В саду розкинулася зелень, і потяглися рівненькі стежечки, посипані свіжим пісочком. Зелень чепуриться суцвіттями квітів і підходить аж під самі вікна Камінноострівського царського палацу, що ховається серед гілля дерев, за великою залізною брамою, на якій привидами чорніють царські орли, й біля якої гупцюють високорослі гвардійці.

Відбувати варту біля царського палацу — це одна морока. Хоч цар нібито відпочиває, але до палацу постійно приїжджають усякі чини, вельможі, міністри та різна державна знать. Треба все виструнчуватися й салютувати начальству. Часом його величність вийде гуляти в сад та зволить підійти до вартового й запитає щонебудь. Тоді не смій забути язика в роті. Треба голосно й виразно відповідати. Якщо ж ні, то цар сердиться і кричить, що йому пришелепуватих гвардійців не потрібно. Й тоді переводять такого невдачу із гвардії до лінійних полків. А звісно ж — там не з медом.

Гвардійський капітан Михайло Аксимович Скузин їжить невдоволено свої коротко підстрижені вуса і скоса поглядає на гладенько причесаного унтер-офіцера, який сидить спокійно, начебто він не наробив ніякого клопоту. На ньому зелений мундир із червоним ковніром, на якому красується тонка золота петля. Він при шаблі, а своє чачо тримає дбайливо у руці, сперши її на колінах. Лице у нього дрібне, сам рудуватий, очі сірі і глибокі.

»Шервуд!« — сердиться в душі, не подаючи вигляду, капітан. — »Так і знати, що цей нікчемний нахаба не з руського роду. Певно, германець або англієць. А впертий же який! Йому говори, що його величність нікого сьогодні не приймає, а він тобі заодно товче, що його послав сам граф Вітте, а государ, мовляв, знає, що він має приїхати до Петербургу і власною особою явитися перед світлі очі його величності. Подумаєш, яка важна персона!«

Капітан Скузин глумився в думках над Шервудом, але все таки послав молодого прапорщика до палацу зголосити про його прибуття. А в міжчасі мізгував про те, з якою насолодою він пожене Шервуда з вартівні, коли прийде прапорщик і скаже, щоб вигнати його під три чорти. »Постривай лишень, голубчику!« — люто поглядав на унтер-офіцера й відчував несамовиту сверблячку в руках.

Погнати в шию Шервуда так і не довелося. Капітанові аж очі полізли рогом із дива, коли захеканий прапорщик, влетівши прожогом до вартівні, звелів Шервудові в »сію же мінуту« йти до палацу, бо його же чекає государ. Скузин аж із вартівні вийшов слідом за Шервудом і тоді остовпів іще дужче, бо побачив, що з палацу вийшов увесь розшитий золотом адьютант і повів унтер-офіцера всередину.

Олександр I нетерпляче очікував Шервуда у своєму кабінеті. Крізь високі вікна сюди вливалось зливою соняшне проміння, голубило книжки в шафах, великі образи на стінах, прогулювалося по блискучій підлозі й мерехтливо виблискувало на розмальованих позолотою візерунках карнизів.

Цар сидів за столом, не підводячи обличчя, і вдавав, що щось пише. На витягнутого, мов струна, Шервуда не звертав жодної уваги, ніби й не помічав його присутності в кабінеті. Напружена мовчанка, яка виникла, тривала досить довгий час.

Вкінці на унтер-офіцера глянули важким поглядом втомлені посірілі очі.

— Ти англієць?

— Так точно, ваша величносте!

— Де народився?

— У графстві Кент, ваша величносте!

— По-англійському ще не забув говорити?

— No, Sire! — вихопилося Шервудові.

— Ти на службі таємної поліції у графа Вітті, неправда ж?

— Так точно, ваша величносте!

— Умгу, — якомсь багатозначуче мугикнув цар і присунув ближче до себе заповнений дрібним, але виразним письмом лист графа Аракчєєва. Він сповіщав царя, що граф Вітте висилає до нього Шервуда, унтер-офіцера із третього українського полку, який має привезти дуже важливе особисте донесення. Шервуд відмовився категорично виявити те, що він має сказати государеві, й так довго впирався, що врешті граф Вітте дозволив йому їхати до Петербургу, й вірнопідданий імператорському величеству просить уклінно, щоб государ прийняв унтер-офіцера Шервуда й вислухав його.

»Певно, з якимсь доносом приїхав на південну армію, так як Майборода« — думав цар, приглядаючись до нечіткого, грубо виведеного підпису графа Аракчєєва в кінці листа.

Глянув на Шервуда допитливо-пронизливим зором.

— Що ж такого важливого ти хочеш мені сказати?

— Хочу донести вашій величності, що в Малоросії є таємна змова проти вашої величності й імперії!

Цар здвигнув раменами, відкинувся на спинку фотелю і знеохочено сказав:

— Що ж, говори, я слухаю.

Шервуд почав розповідати цареві про »Південне

Товариство». Посипалися градом знайомі йому прізвища — граф Барятинський, генерал Юшневський, полковник Пестель, полковник Муравйов-Апостол, — й Олександр невдоволено поморщився:

»Цей агент забагато сипле прізвищами. Ні він таки звичайнісінький собі нікчема, якого слід висікти й вигнати з Петербургу. Аджеж він нічого особливого не говорить, а, властиво, повторює те, що перед ним уже говорив Майборода. Звичайні теревені...«

Цар утомлено позіхнув. Хотів уже сягнути рукою до дзвінка, щоб викликати адъютанта, коли зненацька його насторожило слово «царевбивці», яке впало з уст Шервуда.

— Що ти сказав, що? Повтори ще раз!

Олександрові очі метнули на унтер-офіцера грізні блискавки, й той від переляку аж побілів.

— Кажу вашій величності, що у Василькові на нараді, яка відбулася в поручника Басаргина, зголосились офіцери до страшного і крамольного діла...

— Якого?

— Вони заприсяглися, що...

В Шервуда конвульсійно затремтіли уста, й на чоло виступили рясні краплини поту. Він побачив, що цар нагло дуже розтривожився та розсердився не на жарт.

— Говори, не бійся, — пролунали глухо цареві слова.

— Простіть, ваша величносте... Мені страшно й говорити про таку крамолу...

— Розкажуй! Кажу про все, що знаєш! — Олександр уп'ялився в поблідлого Шервуда гнівними очима.

— Вони... вони вирішили всіх вирізати...

— Кого це «всіх»?..

— Всю родину наймилостивішого государя...

— Ах, падлюки! — аж кинувся Олександр. Він зірвався з фотелю й почав швидко ходити широкими кроками по кабінеті. Кипів люттю, й Шервуд водив за ним переляканими очима.

Вкінці цар зупинився перед ним.

— Скажи, а що бунтівники задумали зробити зі мною?

Шервуд опустил очі.

— Говори ж!!! — і цар засіпав Шервуда за гудзик мундира.

— Вони рішили вашу величність убити першого . . .

— Ох як!? А що ж тоді буде, як не стане государя?

— Хочуть республіку встановити.

— Позаражувалися бунтівники вільнодумством на заході, — гнівно забурмотів цар. — А скажи, ти знаєш хто саме з офіцерів є між тими царевбивцями?

— Не знаю, ваша величносте. Це мали б бути молодші старшини, всі малоросіяни . . .

— Постарайся розвідати й мені донеси докладно про все, що будеш знати.

— Рад старатися все зробити по велінню вашої величності!

— Добре. Вертай у Малоросію й чекай наказів від його високопревосходительства графа Вітте. Якщо твої слова виявляться правдивими, то наша ласка тебе не мине. А тепер — іди!

Шервуд уклонився й поцілував пухлу царську руку. Коли за ним зачинилися двері, цар натиснув дзвінок, і на його дзеленчання ввійшов адъютант.

— Пиши приказ графові Вітте про негайне взяття під арешт князя Барятинського. Я сам підпишу. А з полковником Пестелем іще почекаємо . . .

VI.

В гостинному дворі підполковника Олександра Михайловича Миклашевського було глітно й гамірно. Скінчилася вечеря, й молодь весело збиралася танцювати. Старші ж гугорили між собою, попиваючи каву та медосмаковиту наливку.

Велика бенкетова зала була прикрашена магоневими меблями. На стінах висіли дорогі полтавські килими й образи. На них пишались козацькі гетьмани, цвіли пірначі за поясами козацьких полковників, а між ними скромно тулився химерний Сковорода з невідступним кийком у руках і книжкою під пахвою. Над каміном споглядав із потемнілого від старости образу орлиним поглядом уже літній мужчина у старовинному литовському одязі. Він був намальований у весь зріст, і підпирався широколезною шаблею. На столі біля нього стояла велика печатка. Це був предок роду Миклашевських — русько-литовський вельможа Дмитрій, печатник литовсько-руської держави.

На невеличких столиках між кріслами були на підносах різнорідні напої, а також парувала смаковито кава.

Охочих танцювати збиралося щораз більше. Двір облягли повози, карети, коляси, натачанки, між якими метушилися візники й челядь. Був гарний літній вечір, і ця челядь воліла бути надворі, ніж сидіти в челядній.

Серед гостей помітно переважали офіцери. Це й не диво, бо в околиці стояли літні табори другої армії, і

молоді старшини охоче їздили на балі, шукаючи жіночого товариства.

Зібралося також чимало і дворян. Траплялися між ними чепуруни, одягнені за взірцями найновішої європейської моди, у блискучих черевиках, куценьких штанях та жабо. Більшість же дворян іще ходила в чобітках із закоченими халявками, в камзолях і сурдутах із високими ковнірами.

Між зібраними красувалися вродливі панянки. Пані пишалися дорогим намистом, ковтками і браслетами, але власне біля панянок увесь час наскакували молоді офіцери, не звертаючи найменшої уваги на суворі погляди статечних паній, які гляділи своїх доньок дуже пильно, бо не мали ніякого довір'я до молодих шалапутів.

Вони ж, вражі сини, бісики пускають дівчатам. Ось Басаргин уже вхитрився й щось нашіптує гарненькій білявці, яка соромливо опустила очі, але відважується крадькома споглядати зальотно на моторного поручника.

Пари закружляли в польонезі, й Бистрицький, танцюючи, увесь губився в голубих очах своєї пречудової Лесі. За польонезом пішли кадрили, вальс, мазурка, потім ударили жвавої метелиці, й молодь зовсім розбавилася. Зробилося гаряче, і служба повідчиняла високі вікна та розкрила наостіжки широчезні двері на веранду. До залі вливався духмянний запах квітів, і лукаво підморгувала зорями тиха літня ніч.

Надворі тут і там проходжувалися між розкішними кльомбами квітів молоді пари, й Горбачевський лише посміхнувся, коли побачив, що Басаргин уже любенько водить під руку соромливу білявочку. Він щойно встиг доглянути під кущами Бистрицького з Лесею як незнацька його смикнув іззаду Сухинов і потягнув за собою до однієї із найближчих невеличких та чепурних кімнат, де веселе товариство засіло грати в карти.

Проходячи через залю, вони побачили, що господар вітається сердечно із князем Барятинським, котрий, як виглядало, збирався кудись подорожувати.

— Ого, — зауважив Сухинов, — князеві не сидить-ся... Знову Пестель виряджає його в мандри...

— Глянь, — торкнув Сухинова Горбачевський, — і маршалок Лукашевич приїхав. Цікаво нам буде з ним поговорити.

Засіли до столу. Їм не повезло, і вкоротці поляки-дідичі обіграли їх цілковито. Сухинов програв найбільше й був сердитий. По деякому часі покинули грати в карти й пішли до залі. Сухинов несамовито досадував і прирікав, що більше не гратиме в карти із «вражими ляхами», які його так уже вдруге обчухрали. Він утихомирився аж тоді, коли господар підійшов до нього й до Горбачевського та потиху сказав, щоб обидвое зараз же прийшли до його бібліотеки. Туди сходилися всі офіцери, які належали до «Південного Товариства», але були між ними й «мазепинці».

Довкола груглого столу стояли високі віденські крісла, і старшини розсідалися свobodно, а хто хотів — розглядав книжки. Миклашевський був великий книголюб, знав чужі мови й назбирав у своїй бібліотеці чимало дорогих закордонних книжок. Валеховський одразу ж заходився роздивлятися їх, призабувши навіть сказати зібраним, що господар прийде пізніше, коли поладить деякі справи із князем Барятинським, який спішиться, бо їде до Чернігова.

Прийшли до бібліотеки сяючі, розсміяні та веселі Басаргин і Бистрицький.

— Буде Україна, — переконливо загомонів Сухинов, — коли наші дон-жуани залишили своїх красунь і з'явилися тут. Хай буде йому грець, як ми не наламаємо хвоста імператорові!

— Тобі оскомина, чи що! — засвітив зубами Басаргин.

— Чого б то? Жіноти не бачив, думаєш?

— Хіба ж не знаєте Івана? — підморгнув їм весело поручник Кузьмин. — Програвся бідачисько й сердиться, бо в кишені порожньо, тільки вітер свище.

— Невже ж такі знову програвся? — допитувався в Сухинова Горбачевський.

Сухинов тільки головою помахав, стверджуючи сказане поручником Кузьмином.

— Не повезло мені. Бісові ляхи здорово обчистили.

У дверях заблищав хрестами й медалями поручник Вадковський. Швидким поглядом він пробіг по присутніх, а тоді запитав:

— Чули, що діється?

— А що таке? — насторожилися всі.

— Цар вельми хворий. Кажуть, що в Петербурзі за його здоров'я правляться молебні.

— Хай умирає! — резолютно сказав Сухинов. — Коли він вріже дуба, тоді ми використаємо пригожу хвилину й піднімемо революцію...

— Стривай, гаряче купана голово, — зупинив Сухинова Вадковський, — це ще не все. До Петербургу вертається великий князь Миколай, і він готується стати імператором.

— Хто? Миколай? Не може бути! — посипалися рясні запитання й вигуки старшин.

— Де це ти в біса про таку чудасію довідався? — блиснув очима Сухинов, чекаючи від Вадковського відповіді.

— Перестрів у дорозі кур'єра до штабу другої армії, знайомого мені ще з війни. Разом із ним француза товкли. Чоловік розумний і не царелюбець. Він і розказав про все, що діється тепер у Петербурзі...

До бібліотеки ввійшов Миклашевський, супроводжуваний лагідно усміхненим маршалком Лукашевичем. Їх зустріли одностайним вигуком:

— Чули, панове, що сталося в Петербурзі?

— Що ж такого?

— Тиран умирає, а другий уже готується сісти на його місце, — сухо й коротко поінформував Сухинов.

— Що таке? Олександр умирає?

— Еге ж, — ствердив Сухинов.

— Хто ж це готується бути царем?

У швидких очах Сухинова промайнула глумлива посмішка.

— Миколка.

— Миколай? — недовірливо перепитав його Лукашевич. — Звідки ви це знаєте?

— Вадковський перестрів кур'єра з Петербургу. Розкажи, Федоре, — звернувся Сухинов до поручника Вадковського, й у бібліотеці запанувала тиша.

Маршалок Лукашевич, а з ним і всі, уважно слухали розповідь Вадковського.

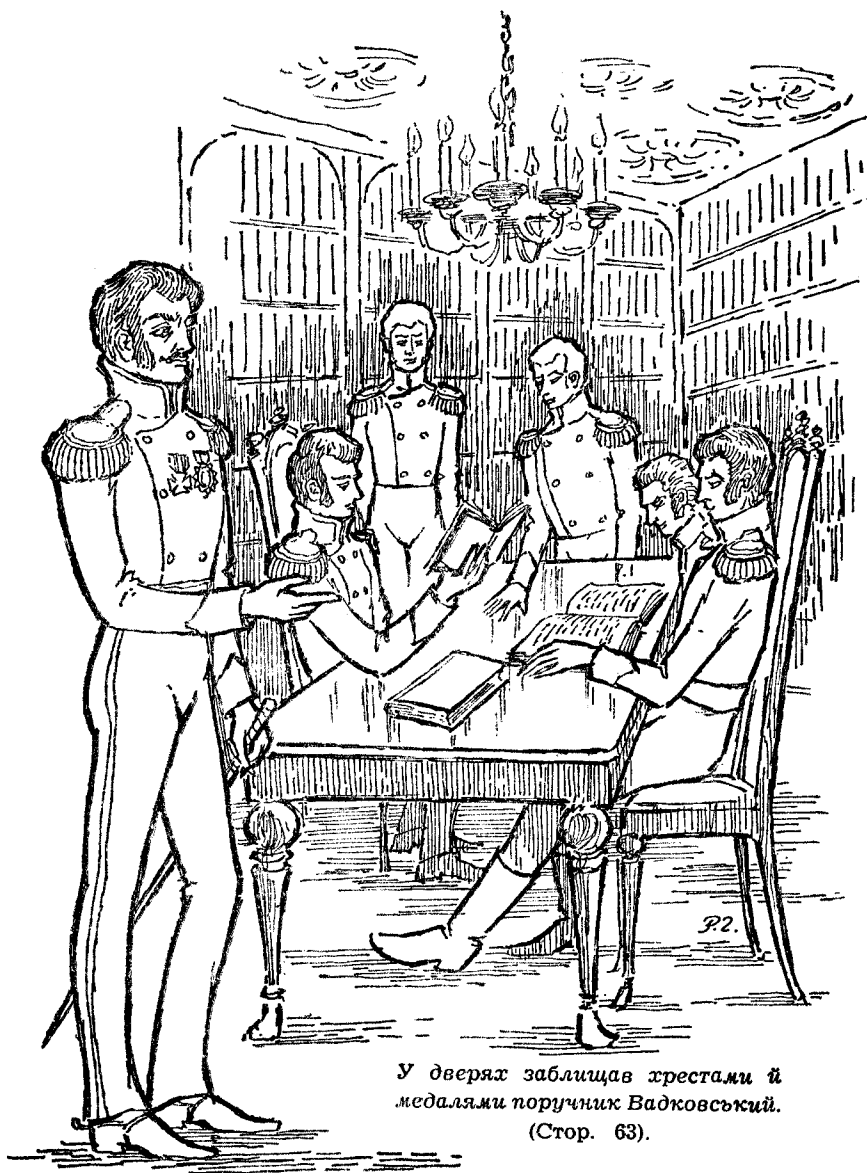
— Миколай гірший за Олександра, в тому немає сумніву, — сказав Лукашевич. — Чи не слід було б використати нагоду смерті Олександра й підняти повстання. Що, властиво, думає Пестель? . .

— Отягається, — нахмурився Сухинов. — Говорить, що ми ще не готові та плянує підняти повстання щойно влітку наступного року.

— Пестель може б і приспішив повстання, — встряв у розмову Бистрицький. — але він має багато мороки з »Північним Товариством«. Злагоди бракує, і це в'яже нам руки.

— Я не вірю петербуржцям ані крихітки, — твердо промовив Сухинов. — Трубецький вертить увесь час, мов лисиця, хвостом. Дебатують там заодно над конституційними програмами, замість братися серйозно до діла. А час біжить . . .

— Пестеля годі винуватити, — втрутився Горбачевський і собі. — Виходить, що петербуржці не готові, а піднімати повстання окремо не можна, бо нас переб'ють.

У дверей заблещав хрестами й медалями поручник Вадковський.
(Стор. 63).

— Ото ж то! — повчально підняв догори палець Басаргин.

Лукашевич у задумі тер якийсь час чоло, щось обмірковуючи, а тоді запитав:

— Як же ж із нашою справою в Пестеля?

— Покращало, пане маршалку, — відповів за всіх Бистрицький. — Кілька днів тому були ми у нього знову. Страх, як сперечалися. Нарешті Пестель поступився . . .

— Він упертий, не доведи Господи, — почав Горбачевський. — Одного разу Сухинов, а він же в нас гарячка, скочив до Пестеля вовком. Схопилися обидва за шаблі, й ми їх ледве помирили. В кінці кінців стало на тому, що Пестель обіцяв змінити в конституції те місце, яке торкається України, так, що всі українські землі мають бути злучені, й вона визнаватиметься у федерації республікою. Про самостійність України він і слухати не хоче. Тепер ми не маємо певности, що північна директорія погодиться на таку зміну.

— Навряд, — скривився Сухинов. — Де ж ви бачили, щоб москалі погодилися на українську республіку? . .

Крізь двері зазирнув переляканий слуга й викликав господаря з бібліотеки.

— Я обов'язково хочу відвідати Пестеля й із ним переговорити докладно нашу справу, — заявив маршалок Лукашевич. — Коли буде треба, я готовий поїхати до Петербургу й там твердо стояти за неї. В Петербурзі маю добрих знайомих із «Північного Товариства». Вони хоч і москалі, але мене підтримають. Сам Рилеев досить добре ставиться до нас, а його слово в «Північному Товаристві» дуже важливе.

В цю мить увійшов схвильований господар. Смертельна блідість заливала його обличчя.

— Нещастя, панове! — вигукнув він.

— Що сталося?

— Князя Барятинського заарештували жандарми...

— Де? Коли? Як? — залунали тривожні голоси.

— Тількищо. Князь поспішав, бо мав їхати до Чернігова, і його повіз уже стояв готовий у дорогу, коли це наче з-під землі вигулькнули жандарми. Де вони в біса взялися, — я так і не завважив. Майор і капітан підійшли квапливо до князя, показали йому приказ про його арешт, підписаний самим царем, і забрали бідолашного в його ж таки кареті. Не має щастя князь. Коли б оце був трохи скоріше виїхав із двору, то й не схопили б його.

Підполковник Миклашевський заходив стурбовано по бібліотеці.

— Діло справді погане, панове, — міркував голосно маршалок Лукашевич. — Треба негайно сповістити Пестеля. Якщо вже сам цар підписав наказ про арешт князя, то це небезпечна справа.

— Завтра вранці я буду напевно у штабі, — промовив Миклашевський, — і там розвідаю про князя все. Але Пестеля мусимо повідомити таки сьогодні. Хто поїде до нього?

— Поїдемо обидва, — вказав на Бистрицького поручник Горбачевський.

Попрощалися похапцем і за хвилину вже мчали до Тульчина.

А їм услід лінули звуки чарівного вальсу. Баль продовжувався. Безжурно кружляли по блискучому паркеті пари, іскрилися молодечим запалом зіниці, лунав бадьорий сміх.

Тільки Леся була сумною...

VII.

Шинок був просторий і дуже закурений. Дебелі стовпи підпирали здоровенний сволок, почорнілий від старости, й, лише добре приглядаючись, можна було із трудом прочитати нарізані на ньому літери. Крім маленьких столиків у кутках, посередині шинку стояв ще один великий стіл з пообтовканими краями, такий же почорнілий та брудний, як сволок і стіни.

За шиньквасом на полицях стояли пляшки із горілкою, перцівкою, грушівкою та іншими напоями, а в кутку розсілося пузате барило з пивом. Тут був також вхід до глибокого льоху, з якого тхнуло брагою і плісенню. У ванькирі кричали жиденята, й лаялися голосно жидівки. Пейсатий рудий жид бігав безперервно то сюди, то туди, аж розвівалися поли його засмальцovanого лапсердака. Він зацитькував пащекуватих жидівок, але вони здіймали ще дужчий галас, і жид, мов опечений, вискакував із ванькира та смикав себе кумедно за довгі пейси.

В невеликій кімнаті, котра прилягала до ванькира, лунала голосна розмова, і брязкотів посуд. Пахло печеною цибулею і підсмаженою ковбасою. Грубелезна жидівка заносила туди час до часу порізані нашвидку шматки хліба й рум'яну смажену ковбасу на великій сковороді.

Було ще ранувато, й, не рахуючи двох дядьків, які мирно сиділи собі в кутку та потиху гомоніли, нахилившись над чарками, шинок світив пусткою.

Осіньна недільна днина заповідалася гарна й погідна. В селі, захованому між кучерявими садами, гомонів повагою дзвін, скликаючи людей до церкви. Дорогою протуркотіли, поскрипуючи, дерев'яні вози, й до панської садиби, яка біліла поблизу села, поскакали гайдуки на гнідочолих рисаках.

Сварка у ванькирі притихла, й меткий жид, закивавши вдоволено своєю рудою, аж мідяною, бородою, вийшов на подвір'я. На ньому розкинулися низькі широкі стайні з обірваною стріхою й відкритими навстіж дверима. Був тут перехилений на бік курник та ще криниця з високим журавлем і коритом для напування скотини. Під маленькими підсліпуватими віконцями цвіли гвоздики. Вони заросли бур'яном і ледве животіли в засушливій землі. Так і видно було, що ніхто їх не доглядає та не прополює густий бур'ян.

Шинкар наготувався було посидіти на призьбі, коли це у двір із розгоном примчала дорожка й зупинилася біля криниці. З козлів зіскочив моторний солдат і заходився порядкувати коло коней, а з дорожки сплигнув молодий офіцер у високому чако й допоміг злізти другому офіцерові, старшому та низькорослому. Обидва вони були одягнені в сірих подорожніх плащах, які припали пилюгою, що густо насіла на їхніх обличчях і покрила блискучі чоботи та чако.

Жид зустрів прибулих із низькими уклонами.

— Слухай, шинкар, — звернувся до нього молодший офіцер, — приготуй нам дещо поїсти й дай чимсь прополоскати горло. Мало не задавить клята пилюга. Та рухайся скоро, бо високородіє, — тут він кивнув на старшого офіцера, — дуже поспішає.

— Сію мінуту буде все готове. Заходьте, ваші сіятельства, до шинку.

Шинкар гнувся дугою і витирав лаву своїм заялозним до неможливості лапсердаком.

— Тьфу на тебе! Ну й же ж нора клята! — буркнув невдоволено по-французькому низькорослий старшина, знімаючи чако.

Молоденький офіцер допоміг йому зняти плаща, потім скинув свій. Блиснули золоті полковницькі еполети, а на мундирі молодшого офіцера потягнувся сріблом плетений аксельбант. Він гукнув на солдата, щоб витрусив як слід із пилюги плащі та приходив їсти, бо скоро їхатимуть далі.

Жид аж знітився, коли побачив, хто до нього заїхав. Правда, він не розбирався у військових рангах, але вмить зметикував, що, це, мабуть, дуже високі старшини. Рідко коли такі заїжджали до його брудного шинку.

Та він іще більше отетерів, коли побачив, що офіцери посадили солдата майже біля себе й узялися дружньо уплітати яешню з цибулею, запиваючи її холодним пивом. Шинкар аж рота роззявив із дива. Такого йому ще не доводилося бачити, щоб простий солдат сидів так близько, майже поруч із розцяцькованими золотом старшини. Але ще більшою загадкою для шинкаря було те, чого це такі високі чини їхали простою дорожкою, а не повозом? Та й куди це вони так поспішають?

Хоч як він нащурював вуха, нічого не міг почути й дослухатися. Офіцери не були надто балакучими, а коли й говорили, то по-французькому, а від солдата він також не зміг нічого добитися. Пробував його тягнути за язика, коли він вийшов напувати коней, але той недружелюбно гаркнув шинкареві, що йому немає ніякого діла до того, куди їх високоблагородія їдуть. Кажуть йому їхати — він їде. На те він і солдат, щоб слухатися й виконувати одержані накази.

І шинкар із нічим пішов до шинку.

Полковник Пестель був похмурий і задуманий. Мучило його лихе передчуття. Тому як тільки одержав термінового листа від своєї дружини й батьків, у якому вони просили його, щоб до них приїхав негайно, він, не марнуючи часу, ранесенько вирушив у дорогу й захопив зі собою підпоручника Мозалевського.

Пестель жив увесь час у тривожному вичікуванні. Було вже ясно, що над »Північним Товариством« навісла гроза. Лише ніхто не знав про те, коли й де вдарять громи. Вперто кружляли чутки, що новий імператор знає про змову й нібито тільки чекає доброї нагоди, щоб виарештувати всіх змовників. Із Петербургу від Трубецького теж приходили невтішні вістки, й Пестель зробився дуже обережний. Попалив різні записки й поприховував свої рукописи. Наказав суворо, щоб у »Товаристві« була введена якнайбільша обережність.

Сильно стривожила Пестеля вістка про заарештування князя Барятинського на балю в підполковника Миклашевського. Його забрали прямо до Петербургу. Зі штабу другої армії Пестелеві переказали, що охранка закидає Барятинському спроневерення державних грошей, виплачених йому на купівлю коней. Нібито навіть є докази, що, мовляв, Барятинський програв ці гроші в карти, а коней не купив і з казною не розрахувався.

Пестель таким чуткам не вірив. Князь Барятинський не з таких, щоб програвати чужі гроші. Він своїх має досить. А охранка лише оману пускає, щоб відвести всякі підозри та заспокоїти офіцерів. Погане те, що Барятинський може заломатися на допитах і »всипати« змову. А він знає не тільки членів »Південного Товариства«, але й багатьох із »Північного«, бо втримував з усіма широкі зв'язки.

Пестель дуже тривожиться.

Він наглить візника, щоб їхати далі, одначе цей каже, що коні мусять відпочити бодай іще з годину часу, бо інкше далеко ними не заїдеш. Підпоручник Мозалевський цілковито погоджується з візником, і Пестель, рад-не-рад, погоджується чекати.

Офіцери не захотіли сидіти у брудному шинку. Їх дратував неймовірний бруд, а, крім того, вони не хоті-

ли дивитися на образ померлого імператора, який усе ще висів на стіні, гидливо запаскуджений мухами. Вийшли і проходжувалися по подвір'ї, а солдат прався біля коней. Пестель не знаходив собі місця. Тривога ссала його під серцем, і Мозалевський сильно хвилювався, бачачи, що полковник кидається по дворі, мов лев у клітці. Пробирав його заспокоїти.

Не виходило нічого . . .

Час пробіг скоро, й нарешті солдат гукнув, що все готове в дорогу. Офіцери поквалпно метнулися до дорожки.

Та їхати їм самим уже не довелося.

У двір чвалом вгналися запорошені вершники. Блищали високі чакі з царськими орлами. Гнали здалека, бо коні аж хропли й були покриті піною. Попереду скакав вусатий майор і, побачивши Пестеля та Мозалевського, махнув рукою. Вершники вмить обскочили обидвох офіцерів.

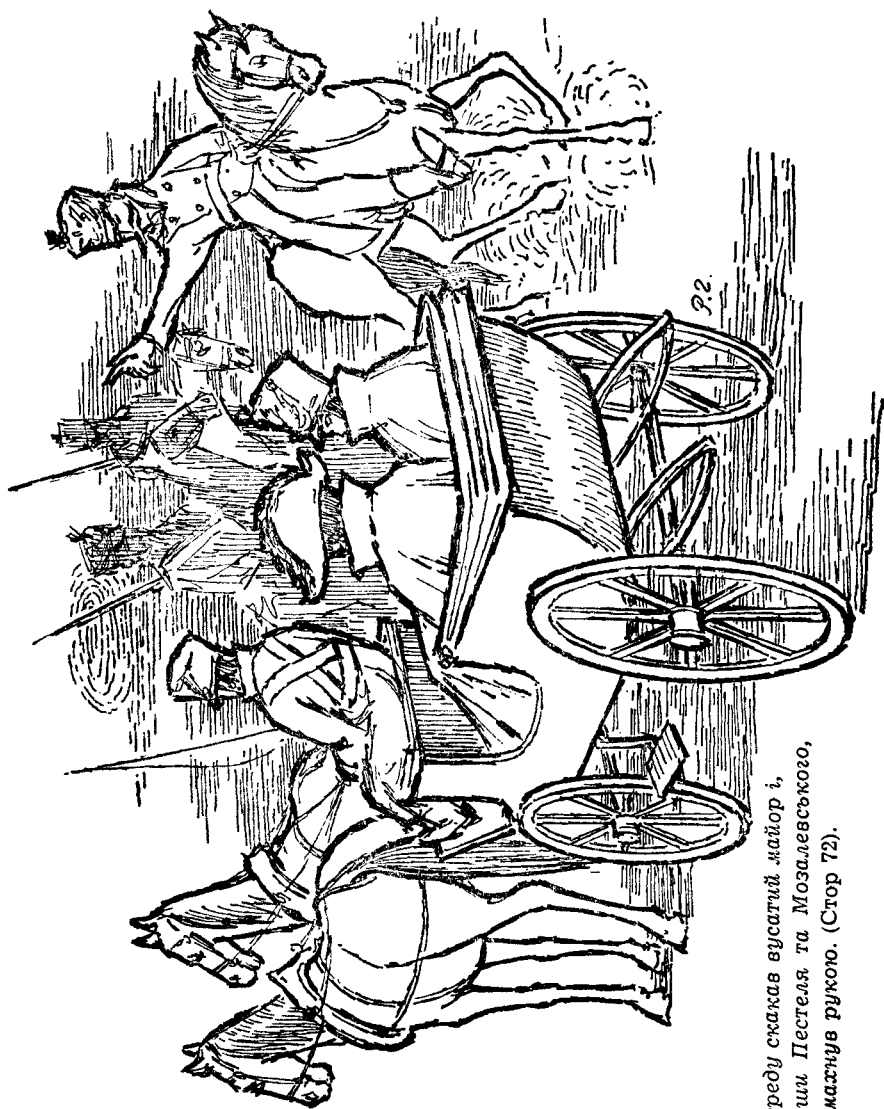
Пестель закляв крізь зуби, а Мозалевський аж побілів, коли побачив, що їх оточили жандарми армійської охоранки. Що це саме вони — не було ніякого сумніву. Ніхто в армії не носив чорних ковчирів із срібними галунами на них, лише охоранка.

Майор прудко зіскочив із коня й, підійшовши до Пестеля, недбало засалютував.

— Ваше високородіє, ви заарештовані. Йі ви теж, підпоручнику, » звернувся до Мозалевського. Ось повеленіє про ваш арешт.

Він вийняв із кишені складений учетверо папір і подав його Пестелеві. Цей розвернув письмо і швидко забігав очима. Літери почали танцювати, й він не вірив сам собі. Наказ про його арештування був підписаний самим імператором.

Нарешті Пестель склав письмо й віддав його майорові, а потім звів на нього померклі очі.

Попереду скакав вусатий майор і,
побачивши Пестеля та Мозалевського,
махнув рукою. (Стор 72).

— Ваше ім'я, майоре?

— Семйон Андрієвіч Крилов! — сухо відповів майор.

— Ви маєте указ арештувати мене, але не мого адьютанта.

Майор нетерпляче тріпнув рукою.

— Велено всіх забрати, хто буде з вами.

— І візника теж?

Майор ствердно хитнув головою.

Підпоручник Мозалевський хотів було щось почати говорити, але, глянувши на Пестеля, стримався.

Майор простягнув руку.

— Вашу шаблю, високородіє!

Пестель мовчки відчепив шаблю й подав її майорові. Мозалевський зробив те саме, але руки у нього дуже тремтіли.

Обидвох заарештованих посадили на дорожку, а біля візника розсівся дебелий жандарм. Перед вели майор з унтер-офіцером, а жандарми їхали обабіч дорожки й позаду неї. По якомусь часі ковалькада звернула на роздоріжжі на Уманський шлях.

— Нас, мабуть, везуть до Білої Церкви, — півголосом промовив Мозалевський.

Пестель ламав собі голову.

— Це не таке важливе, куди нас везуть. Конечно треба повідомити »Товариство« про те, що ми схоплені. Але як це зробити? Як?

Їхали довгенько. Жандарми геть спітніли, та й коні здорово потомилися. Унтер-офіцер несміливо звернувся до майора за дозволом на відпочинок, але він його осадив грізним голосом і підкреслив, що вони мусять бути якнайшвидше в Білій Церкві, хоч би коні й попадали.

Їхали далі.

При наближенні до Білої Церкви на шляху зустріли селян, які йшли в напрямку міста, траплялися дівчата

з віночками на головах, промчала, збиваючи густу куряву, дворянська карета в супроводі численного почту гайдуків на баских конях.

Раптом уражений Мозалевський малоццо не скрикнув і вхопив Пестеля за руку.

Напроти них їхав на коні капітан Вадковський. Він відсалютував майорові й, побачивши Пестеля та Мозалевського, оточених жандармами, зробив великі очі. Але, ніби нічого не сталося, він відсалютував і їм, а при цьому непомітно кивнув головою.

Пестелеві одразу полегшало, бо він знав, що Вадковський остереже «Товариство».

Озирнувшись, Мозалевський побачив, що Вадковський поїхав поволі аж до закруту, а потім зострожив коня й погнав що було духу.

В'їздили до Білої Церкви.

VIII.

Несамовито лютувала хуртовина, й над полями висіло похмуре небо. Вітер колов крижаними голками обличчя, добирався крізь одіжку до тіла й на шляху до Полтави висипав щораз то більші снігові кучугури.

Розкинені в околиці Полтави хутори та садиби, здавалося, зовсім приховалися у глибоких снігах. А втім, у такій хуртовині взагалі годі було щось добачити.

Засипало снігом і просторе дворище маршалка Василя Лукашевича. Хоч уже сірів ранок, проте садиба ще не прокинулася. Правда, конюхи вже посунули до стаєнь годувати коней. Вони бродили у снігових заметах, а їм назустріч плигали два здоровенні сірі, мов справжні вовки, собацюри, кидалися радісно на них, збивали їх із ніг та разом із ними підбігали до низьких, довгих і теплих стаєнь.

У стайнях уже ворухився товар. Замекали телята, й невдоволено забурчали воли, домагаючись корму. Заспаний стайничий голос закричав на наймитів, щоб уставали, бо пора годувати худобу. Із дверей вихопилися закутані служниці з дійницями й нарobili крику, що немає кому прогорнути стежку, а їм уже час найвищий іти доїти корів.

Старий економ Прохор замахав на них погрозово рукою, мовляв, якого біса зняли рейвах, іще збудять пана маршалка. Ось він покличе наймитів, і вони просунуть сніг. Економ розгладив свої пишні вуса й уважно подивився на небо. Покрутив головою: »Ну й худерлиця піднялася! Всю ніч мело та й зараз не виглядає, щоб утихло«.

Маршалок Лукашевич спав міцним здоровим сном. Поклався до ліжка дуже пізньої ночі. Довго вечеряли, потім донька грала на клявесині, а згодом він, подавшись до своєї затишної відпочивальні, ще багато читав. Заснувши твердо, маршалок Лукашевич і не думав прокидатися, якби не почув, що його хтось міцно тормошить за рам'я.

Він розкрив очі й побачив, що над ним нахилилася його дочка Олександра.

— Вставай, батьку! Приїхав Іполит Федорович Скорогуб. Має якусь дуже важливу справу до тебе.

— Так зранку? Справді щось важливе, коли він примчав... А не говорив тобі нічого?

— Ні. Виглядає страшенно стурбований...

— Гм... Коли Іполит Федорович стурбований, то, значить, діла погані. Зараз вийду до нього. А ти принеси нам чайку й усе, що слід.

Маршалок Лукашевич накинув на себе вигідний теплий халат, убрав на ноги хутрянні штіблети й подався до вітальні.

— Доброго ранку, Іполите Федоровичу! Кого-кого, а вас я не сподівався в себе так зранку. Та ще й у таку страшну метелицю. Що сталося?

— Велике лихо, маршалку. Царат розгромив повстання.

— Ви про повстання в Петербурзі? Про це я вже чув. Учора син привіз мені петербурькі «Новини», а також і відпис царського маніфесту.

Скорогуб захвилювався.

— Я не про петербурзьке повстання говорю, маршалку, а про наше...

— Яке наше? — здивувався Лукашевич, дивлячись на гостя, який міряв нервовими кроками простору вітальню.

— То ви нічого не знаєте про те, що сталося?

— Пробі, дорогий сусідо, ви починаєте мене тривожити не на жарт. Кажіть швидше!

— Кілька днів тому Чернігівський полк підняв повстання . . .

Господар уп'явся затривоженими очима у Скорогуба.

— І що?

— Повна невдача. Генерал Рот і князь Щербатов стягли великі сили й розгромили коло Трилісів повсталий полк.

Лукашевичеві опали безсило руки. Великі надії і сподівання, які на «Південне Товариство» покладали й він, і дворянська підпільна організація, розвіювалися мов би вітер.

— Як це трапилося?

— Вчора пригнав до мене мій братанок Володимир. Його ви знаєте. Служить він у 17-му егерському полку. Під претекстом, що їде відвідати хворого батька, він зараз же після розгрому повстання метнувся в дорогу. Лихо хотіло, що всюди снігові завії, і він насилу аж учора під вечір добився до мене, щоб розповісти й остерегти нас, що всюди починаються арештування військових і дворян, яких царська влада «має на оці». Мене тяжко пригнобила вістка про розгром повстання і, сподіваючись, що ви, мабуть, іще нічого не знаєте, я не зважав на цю клятву заметіль, а поспішив до вас.

— Спасибіг . . . спасибіг, дорогий Іполите Федоровичу, — стиснув йому руку схвильований маршалок. — Це ж страшно . . . Яка трагедія!.. Я прямо не можу собі уявити, як могло так статися, що «Південне Товариство» потерпіло подібного роду поразку?

— Я сам аж остовпів, коли братанок почав розповідати, — вів далі Скорогуб. — Із його розповіді виходить слідуєче. Після розгрому повстання в Петербурзі проминуло вже більше як тиждень, а в Україні все ще не знали, що сталося в Московщині. Васильківська управа «Південного Товариства» дуже тривожилася, тим більше, що був заарештований полковник Пестель. Його обов'язки перейняв Сергій Муравйов-Апостол.

Дожидаючи вістей із Петербургу, він вирішив у міжчасі об'їхати полки, на які розраховувала Васильківська управа, щоб дати членам напрямні щодо плянованого збройного зриву. Забравши зі собою свого брата Матвія, відставного полковника, Сергій подався до Житомира. На останній поштової станції перед Житомиром вони зустріли сенатського кур'єра, який віз листи до штабу другої армії, та від нього довідалися про події в Петербурзі 14-го грудня і про розгром повстання. Сергій дуже вагався й не знав, що далі робити. Все таки, приїхавши до Житомира, він відвідав генерала Рота й у нього під час обіду ще раз довідався про невдале повстання в Петербурзі. Із Житомира Сергій Муравйов поїхав із братом до містечка Троянова нібито скласти святочну візиту родичеві, полковникові Олександрійського гусарського полку, Олександрові Муравйову. Це було латинське Різдво. Лукашевич кивнув головою.

— В містечку Любарі обидвох братів наздігнав Бестужев-Рюмін із вісткою, що оголошений приказ про їх ув'язнення, і їх розшукують жандарми. Тоді вони втрьох швидко проїхали через Бердичів та Павалоч і вночі на 28-ме грудня зупинилися у Трилісах, де стояла п'ята мушкетерська рота Чернігівського полку, що нею командував поручник Кузьмин. Тієї ж ночі примчав до Трилісів і сам командир Чернігівського полку, Густав Гебель із жандармським поручником із корпусного штабу Лянгом, і вони заарештували обидвох Муравйових та Бестужева-Рюміна.

— Гебель — це вірнопідданча собака. Я добре знаю цього поганця, — замітив маршалок.

— Отож то, — продовжував Скорогуб, — у Василькові старшини — штабс-капітан барон Соловйов та поручники Сухинов і Щепилло — страшенно турбувалися, що сталося з Муравйовими. Вістка про те, що їх заарештовано, дуже хвилювала старшин, і вони рішили негайно їхати до Трилісів та визволити заарештованих. Поділившись на дві групи, старшини погналі до Трилісів.

Уранці, 29-го грудня, вони вже були на місці й почали в гострій формі вимагати від полкового командира, щоб він звільнив заарештованих, але Гебель і чути не хотів про це. Дійшло до бійки, і старшини побили та тяжко поранили Гебеля. Жандармський офіцер утік одразу й, не гаючись, повідомив штаб армії про те, що скоїлося у Трилісах.

Звільнений Сергій Муравйов-Апостол вирішив підняти повстання. Маючи повну підтримку роти поручника Кузьміна, Муравйов приєднав до неї гренадирську роту свого батальйону, яка стояла в селі Ковалівці, й порозсилав гінців до інших частин, котрі стаціонували в околиці, щоб стягалися до Василькова, де знаходився полковий штаб і була головна квартира Васильківської управи «Південного Товариства».

В обідню пору Муравйов із вірними йому ротами захопив без бою місто Васильків. Ті старшини, які поставилися до повстання неприхильно, були ув'язнені. Повстанці скріпили всюди військові стійки, а всі вулиці патрулювали важко озброєними стежами. На протязі пополудня й цілої ночі у штабі кипіла гарячкова праця над розрібкою пляну повстання.

Вранці, 31-го грудня, у Василькові вже згромадилися були частини Чернігівського полку — п'ята мушкетерська рота, друга гренадирська, четверта й шоста мушкетерські роти, третя мушкетерська й цілий другий батальйон. На з'єднання з повстанцями маршували поспішно ще й інші три роти, які були розквартировані в далеких від Василькова селах.

Військо зібралося на міському майдані, де полковий священик о. Данило Кейзер відправив молебень та прочитав «політичний катехизм», що був складений самим Муравйовим із допомогою Бестужева-Рюміна. Опісля Сергій Муравйов-Апостол виголосив палку промову до вояцтва, заохочуючи його до боротьби проти зненавидженого царського деспотизму.

Пообідавши, Чернігівський полк вирушив із Василькова в напрямі на Мотовилівку, куди і прибув уже ввечері. На другий день, 1-го січня, до Мотовилівки підійшов ще мушкетерський взвод під командуванням підпоручника Бистрицького. Не діставши підтримки від сусідніх частин, Муравйов-Апостол виступив зі своїм загоном у дальший марш на Триліси, а звідти плянував іти на Житомир, щоб там діяти спільно із членами »Південного Товариства«, які належали до волинської групи.

— Чому ж Муравйов-Апостол рішився виступати з такою малою силою, та ще й не діставши підтримки від сусідніх полків? — перебив оповідання пригноблений маршалок.

— Може, думав, що дістане велику підтримку з Волині, — міркував голосно Іполит Федорович, сьорбаючи гарячий чай та уплітаючи смачні млинці, густо змазані пахучим медом, а тоді продовжував розповідь: — Власне кажучи, вийшло зовсім не те, чого сподівався Муравйов-Апостол. До нього ніхто не пристав, а цар, довідавшись про повстання, доручив негайно намісникові Царства Польського, великому князеві Костянтиніві Павловичу, виступити проти повстанців із відданим до його диспозиції корпусом генерала Рота, а також наказав князеві Щербатову, щоб він, командуючи двома корпусами, тобто третім і четвертим, почав акції проти повстанців одночасно із князем.

Генерал Рот, командир третього корпусу, прибувши до Білої Церкви, одразу ж вирядив проти повстанців дев'ять ескадронів третьої гусарської дивізії та одну кінно-артилерійську роту з гарматами. Довідавшись уранці, 1-го січня, що повстанці подалися з Василькова в напрямі на Паволоч, Рот кинув проти них іще сімнадцятий і вісімнадцятий егерські полки. Одночасно з цим, князь Щербатов, привівши у стан бойової готовності всі війська в Києві, вислав проти повстанців Курський піхотний полк, а також порозсилав накази до Вітебського, Полоцьких дев'ятнадцятого і двадця-

того егерських полків, Рильського, Воронізького та Старосільського, щоб усі вони маршували негайно на Васильків.

Тепер бачите самі, маршалку, яка величезна мілітарна перевага була по стороні царських військ. Муравйов-Апостол, мабуть, не сподівався, що уряд кине проти нього такі вибірні сили. Повстанські відділи, які маршували в напрямку на Триліси, потрапивши несподівано під артилерійський обстріл, були прикро заскочені. Адже їм дали запевнення, що з ними об'єднаються сусідні полки, а сталося зовсім протилежне — по них стріляли...

Під сильним обстрілом артилерії повстанці пробували посуватися вперед, та тут на них наскочили з оголеними шаблями два гусарські ескадрони й почалася січа. Зdezорієнтовані вояки кидали свої рушніці та пускалися врозтіч. У сутичці був забитий чотовий командир поручник Щепилло та поранений наймолодший із братів Муравйова Іполит. Муравйов-Апостол із розпуки поповнив самогубство таки на полі бою. Тяжко поранені Сергій Муравйов-Апостол і поручник Кузьмин, а з ними штабс-капітан Соловйов та Матвій Муравйов-Апостол потрапили в полон. Гусари захопили близько дев'ятсот повстанців і весь обоз, який мали повстанські частини. Врятувалися втечею лише кілька старшин, між ними Сухинов, та невелике число звичайних солдатів.

Усіх полонених старшин і вояків гусари пригнали ввечері до Трилісів. Там відокремили старшин від вояцтва і примістили їх у корчмі під сильною вартою. Вночі покінчив життя самогубством тяжко поранений поручник Кузьмин. Наступного дня, тобто 4-го січня, всіх захоплених у полон перегнали до Білої Церкви й передали команді вісімнадцятого егерського полку...

— Що ж сталося далі зі захопленими старшинами? Братанок не розповідав? — допитувався Лукашевич.

— Чув, як говорили у штабі, начебто одних лишили в Білій Церкві, а інших повезли до Могилева. Братів

Муравйових, Бестужева-Рюміна, Фурмана й Шахірова скерували до Петропавлівської фортеці...

— Бідолахи... — важко зітхнув маршалок.

— А звісно, — погодився Скорогуб. — Відомо ж добре, що хто попадеться туди, живим уже не вийде. Миколай люто розправиться з повстанцями. Він удачею набагато зліший від покійного Олександра.

— Треба нам, Іполите Федоровичу, — остерегти всіх наших з організації, щоб малися на острозі та поницили всякі записки, якщо їх мають. Найліпше було б, коли б отак усі повиїжджали на деякий час хто куди — в Польщу, в Литву, в Московщину, — під різними претекстами, поки не перешумлять арешти в Україні...

— І я так думаю. Не слід марнувати дорогого часу, — затер міцно руки Скорогуб. — Зараз же їду до Степових на їхній хугір, а звідти вже рукою подати до Опанаса Івановича Федорівського.

— Гаразд. За яких дві години я також виберуся в дорогу. Об'їду, кого зможу, а сина вишлю до Кременчука. Звідти нехай поїде до Кобеляк. Усюди великі сніговії, люди сидять удома й не знають, що діється, тож їх так само несподівано можуть застукати жандарми.

В тій хвилині до вітальні вбігла стривожена і збіліла на обличчі Олександра.

— Батьку!.. Приїхало аж четверо саней, повних жандармів. Питають за тобою...

В передпокою гупали чоботи, й голосно дзвонили шаблі. Лукашевич виглянув у вікно. Дім був густо оточений жандармами.

— Починається... — шепнув сам до себе.

Але був спокійний.

До вітальні вже входили жандармські офіцери, засипані від стіп до голови снігом.

За ними ввалювалися жандарми, видзвонюючи зброєю...

IX.

Бистрицького мучило безсоння.

Зривався вночі зі своєї твердої в'язничної прічі та кружляв по камері.

В погідні ясні ночі лічив зорі крізь густо заґратоване віконце. Коли ж наступала негода, це віконце плакало дощем, а вітер висвистував між ґратами, наганяючи на в'язнів безмежну тугу.

І сновигав Бистрицький по камері, промірюючи її довгими кроками від замкнених дверей до заґратованого віконця.

Раз... два... три... чотири... Так у безконечність...

Поки втомлений не падав на прічу й не засипав коротким, тривожним сном.

Дні у в'язниці тяглися роками. Просив, щоб дали йому щось читати. Спершу вперто відмовлялися, а потім сторож приніс йому Біблію.

Бистрицький уже й лік дням загубив, не знає, як довго він перебуває у в'язниці. Виходить, що, мабуть, таки довгенько, бо рани від кайданів на руках геть погоїлися. Зникли також і посинілі аж чорні сліди від побоїв, що їх довелося йому покуштувати в перших тижнях ув'язнення. Били його немилосердно, вимагаючи зізнань і виявлення всього, що він знає про змовників. Найдужче тиснули його за Муравйова-Апостола, Горбачевського і братів Борисових, але менше чіплялися за Пестеля. Слідство вели офіцери з охранки. Попадись до них — кості поламають, довго не потягнеш на Божому світі.

Одного разу Бистрицький побачив, як вели капітана Вадковського. Запухлий від побоїв, ішов у подертому мундирі і дзвонив кайданами.

Кинулася Бистрицькому в вічі його сивина. Багато, мабуть, довелося витерпіти Вадковському, коли у в'язниці так посивів.

Бечасний порвав кайдани й порозбивав пики слідчим. За це його здорово побили, наклали на руки й ноги важкі пудові кайдани й запроторили у глибокий в'язничний підвал. Сторож натякнув Бистрицькому, що Бечасного мають забрати до Петропавлівської тюрми-фортеці, з якої мало хто виходить живим.

Бідний Бечасний...

Виглядало на те, що слідство в Бистрицького було вже закінчене. Його примушували цілими днями й ночами писати довжелезні формалії, відповідати на безглузді питання, розповідати десятки разів про свою участь у «Товаристві З'єднаних Слов'ян» і в «Південному Товаристві». Бистрицький лаявся, рвав папір, ламав пера. Його кидали в підвал і забували про нього. Тут його люто кусали пацюки, й він сліпнув у темряві. Жорстокий, із крокодилячими очима, полковник охранки Львов допитував Бистрицького кілька тижнів підряд, щедро частуючи сучковатою дубиною куди попало.

Але Бистрицький не заламався.

Нікого не виказав і про себе та про свою бунтарську діяльність сказав якнайменше.

Врешті йому дали спокій. Ніби забули про нього.

Потяглися тижні...

Бистрицькому поволі загоїлися рани, й він почав приходити до здоров'я.

Одного дня його знову завели до високого похмурого будинку, де урядувала охранка, й полковник Львов, показавши цілу гору списаного паперу, сказав, що його слідство закінчене, і йому треба ждати судової розправи.

— Коли це буде? — запитав Бистрицький.

— На Сибір устигнеш. Яка тобі різниця чи суд буде скоріше, чи пізніше?

З того моменту Бистрицький уже більше ніколи не бачив полковника Львова.

Зате побачив імператора.

Хто б зміг подумати таке. Прямо чудасія, та й годі.

Коли Бистрицький уже цілковито вилизався з побоїв, його забрали до лазні, наказали як слід викупатися, потім підстригли, поголили, дали новий мундир, посадили в кибітку й повезли під жандармською охороною аж до Петербургу.

Перед самим Петербургом відпочивали цілий день у якомусь дворянському домі і приїхали до Петербургу пізнім вечором. Капітан охранки зав'язав Бистрицькому очі, і його повезли містом. Куди їхали — він не мав найменшого поняття. Кибітку зупинила якась варта, з котрою капітан щось півголосом говорив, а потім його взяли попід руки й повели по сходах угору. Йшли в якійсь палаті, бо ноги тонули у м'якому хіднику.

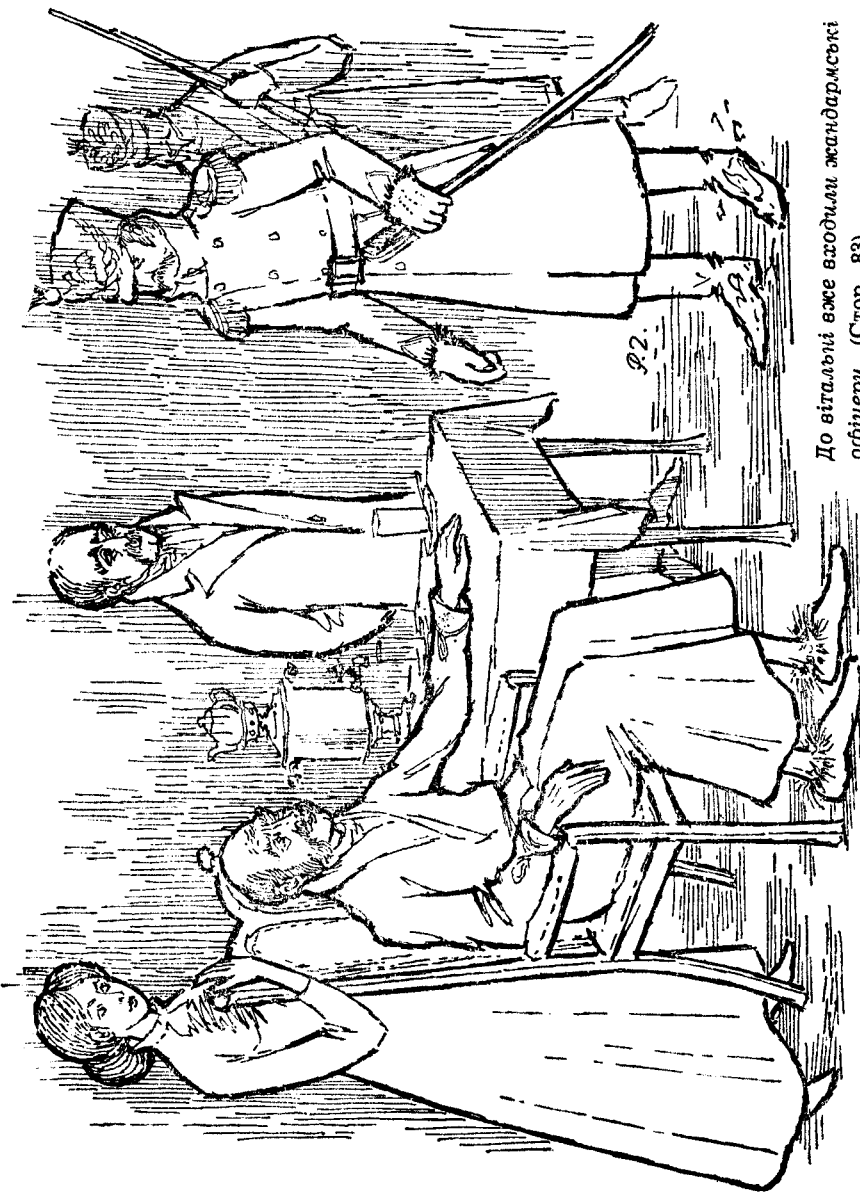
Врешті Бистрицького зупинили й розв'язали очі.

Він побачив себе в невеликій, багато прикрашеній, із розмальованими стінами, кімнаті. На вікнах висіли тяжкі атласові завіси, а біля дверей струнчилися високі гвардійці, виблискуючі золотими гудзиками й вичищеними мов дзеркала чобітьми.

По середині кімнати стояли офіцери, які були скоплені після розгрому повстанців, між ними Вадковський, Басагрин, Горбачевський, Загорецький, Драгоманів та інші. Всі одягнені в нові мундири, але без хрестів, а на їхніх блідих лицах печать важкої тюремної знемоги.

— Малчать і не розгаваривать! — суворо перестеріг їх генерал-ад'ютант Адлеберг.

Він подивився на них при цьому з неприхованою зневагою й, війнувши запахом дорогої парфуми, щез у сусідній кімнаті.

До віталіні вже вродили жандармські офіцери. (Стор. 83).

Старшини потиснули собі руки і приязно посміхнулися один до одного.

За хвилину ад'ютант ускочив до кімнати, мов опарений, і з розмахом відчинив широкі двері.

В них стала невисока постать імператора, одягненого в щільно зашнурований на всі гудзики зелений мундир без ніяких прикрас. Обличчя в царя бліде, й на ньому слідне глибоке безсоння.

Гвардійці завмерли, а старшини підтяглися й собі.

Цар підійшов ближче, вп'ялюючи у старшин свій тяжкий похмурий погляд. За ним шанобливо ступав генерал-ад'ютант, і його блискучі чоботи потопали в пухкому килимі.

Зупинившись на крок перед старшинами, цар почав мовчки приглядатися до старшин, але ні один із них не опустив очей, ані не схилив голови від його похмурого олив'яного погляду. Стояли, гордо випроставшись, і так само холодно дивилися на імператора.

Це його роздратовало, й на лиці у нього з'явилися великі червоні плями.

— Так ви, гаспада, хотіли повалити самодержавство та цілу нашу імперію і встановити республіку, — заскрипів їдко цар, — мятежники ви нікчемні. Надихалися бунтівливим духом на заході й хотіли свою родіну і свого государя погубити. Котрий із вас присягався вбити государя — ану, говоріть! . .

— Ніхто з нас, ваша величносте, — спокійно відповів за всіх Вадковський.

— Брешеш! — аж підскочив цар. — Всі ви змовилися погубити мене й мою сім'ю! Демократії вам забаглося? . . Судьбою народів хотіли керувати, а командувати ротою ніхто з вас як слід не вміє . . .

При цих словах царя генерал-ад'ютант злобно підсміхнувся й іще з більшою зневагою поглянув на старшин.

Загорецький сердито блиснув очима.

— Ваша величність знають, що всі ми, тут зібрані, воювали проти Наполеона й чесно заслужили собі наші чини.

— Це вас не спасе. Ви зробили підступну змову з вашим божевільним Пестелем на чолі проти мене й государства! Мало того, ви плянували відірвати Малоросію від імперії і зробити її козацькою республікою...

— Хіба ж це злочин для нас, українців, стояти за Україну? — визивно запитав Драгоманів.

— Яку Україну?! Що за Україну? — люто кинувся цар. — Немає ніякої України! Ось постривайте, я виб'ю вам усю мазепинщину з голови, ворохобники!.. Де ваша офіцерська честь, га?!

— Ми вперше чуємо такі слова, — заговорив побілілий із пересердя Басагрин.

Миколай пильно поглянув на нього, а потім зневажливо махнув рукою.

— Нічого ви не знаєте про офіцерську честь...

Вадковський випростався.

— Ваша величносте, — заговорив тихо і спокійно, — честь і добро нашого народу завжди була та є нашою честю...

Цар знизав плечима.

— Не розумію я, чого це вам усім влізла до голів ідея якоїсь там України...

— Україна — це не вигадка, ваша величносте, — карбуючи кожне слово, промовив Горбачевський. — Аджерж із нею підписували договори російські государі...

— Я знаю історію, підпоручнику, — різко обірвав його Миколай і, помовчавши хвилинку, несподівано запитав: — А от чи всі ви знаєте, що вас жде?

— Смерть! — упало як удар сокири слово Драгоманова.

— Всі ви відзначилися у війні, і я не хотів би вас карати дуже суворо. Але вам також відоме й те, що вас чекає розстріл, шибениця або гниття у в'язниці. Я готовий злагіднити присуд, який вам винесе військовий суд, але під умовою, що кожний із вас підпише

заяву про відречення на протязі всього свого життя від виступів із бунтарськими ідеями нового мазепинства й не буде взагалі навіть признаватися до Малоросії. Кожний із вас, хто підпише таку заяву, буде лагідно покараний і залишений у службі . . .

В кімнаті наступила мертва тиша.

Генерал-адъютант насторожено витягнув шию і підступив ближче до імператора.

Гвардійці нащурили вуха.

— Sire! — почав по хвилині Вадковський.

— Не смійте вживати французької мови, коли з вами говорить ваш государ! — підскочив півнем генерал-адъютант до Вадковського.

Цар відсторонив його рукою.

— Ніхто з нас, ваша величносте, не підпише такої ганебної заяви, — продовжував твердим голосом Вадковський. — Це була б зрада нашого народу й нашої батьківщини. Ми вояки й завжди готові на смерть, але на таку свідому зраду не підемо.

В царських очах погас вогник зацікавлення, що був спалахнув тоді, коли цар висунув старшинам, як думалося йому, таку приманливу пропозицію.

— Чи ви всі так думаете? — впало цареве питання.

— Всі! — відповіли дружно, як один чоловік, старшини.

Стояли перед царем — рішучі, зосереджені й відважні. Він добре знав із документів їхнього слідства, що ці молоді люди не кидають на вітер своїх слів. Це були непримиренні вороги самодержавства, сепаратисти, носії нового мазепинства, яке відроджувалося в Малоросії. Таких фанатиків треба знищувати з коренем. І він це зробить. Вони гойдатимуться на шибеницях, їх розстрілюватимуть, він згноїть їх у найстрашніших тюрмах, які лише має російська імперія.

Миколай докірливо похитав головою.

— Безумні фанатики! . . .

А потім гостро кинув генерал-адъютантові:

— Вивести їх!..

Бистрицькому знову туго зав'язують очі й виводять із палати імператора, але Горбачевський усе ж таки встигає міцно потиснути йому руку.

Через тиждень Бистрицький знову вітається зі своєю старою камерою в Білоцерківській в'язниці.

Жде суду...

Він спокійний. Іще й досі на його лиці з'являється посмішка, коли пригадує свою подорож до Петербургу.

А одночасно він гордий за своїх друзів, що не заламалися, не згубили чести й гідности. Славні козаки! Без найменшого вагання постояли за свою вітчизну перед самим сатрапом, знаючи добре, що він їх не помилує.

На суді вони скажуть своє тверде слово. Коли ж прийдеться їм умерти, — умруть по-геройському й не проситимуть помилування в тирана.

Після них лишиться легенда, яка житиме вічно. Її леліятимуть у своїх серцях і душах майбутні борці за правду, волю і свободу людини та всіх поневолених народів.

Міряє Бистрицький широкими кроками свою камеру, а думками по Україні широкий блукає.

Пробує заснути.

Сниться йому кривава Кодня й дід Сухинова — високий, дужий і плечистий гайдамака, — який скривавленими устами лаяв та глузував із ляхів, аж поки не покотилася під катівською сокирою буйна козацька голова.

Тривожно спить Бистрицький...

На мурах в'язниці виблискують багнетами вартові й пильно зорять на великий в'язничний корпус, що чорніє десятками туго заґратованих вікончат, таких же похмурих, як і стіни корпусу.

Кута залізом брама міцно вчепилася своїми гаками в мур і нікого не випускає назовні. Хіба померлих в'язнів...

Їх вивозять уночі, щоб ніхто не бачив. Та ще розкривається брама тоді, коли на етап ведуть засуджених. Тоді жіночі зойки і плач сколихують місто, а жінки й дівчата рвуться на багнети, щоб востаннє попрощатися зі своїми чоловіками, братами, синами, нареченими.

Відколи у в'язниці перебувають заарештовані офіцери й солдати, які брали участь у повстанні, варту подвоїли. Ввесь час по в'язничному подвір'ї шугають чорними тінями охоронники й голосно видзвонюють зброєю.

Над декабристами висне лютий гнів імператора . . .

Х.

Шибеницю побудували вночі на березі Неви, біля фортечного муру, напроти маленької старої церковці св. Трійці. Під шибеницею викопали глибоку яму, а над нею поставили рухомий дерев'яний поміст, що мав бути висунений із-під ніг засуджених так, аби вони повиснули над ямою. Начальник фортеці Беркопф особисто доглядав за працею і наглив робітників. Аджерж государ наказав, щоб ворохобників повісити о четвертій годині ранку, а це вже таки зовсім дніє.

Над Невною клубочився ранній туман, і в ньому губилися баржі, склади та невисокі фортечні вежі. Мовчазно посунула попід муром оркестра Павловського полку і глухо загула своїми барабанами, вкритими чорним сукном. Між високими кремезними гренадирами Павловського полку йшли засуджені — Павло Пестель, Кондрат Рилеев, Сергій Муравйов-Апостол, Михайло Бестужев-Рюмін і Петро Каховський. На ногах у них важкі кайдани, а руки зв'язані ремнями. Їх відвели оподалік шибениці, звелівши сісти на землю.

Сходило сонце, й вони останній раз у житті побачили його схід. Молоденький Бестужев-Рюмін дуже хвилювався, лякаючися смерті, і його лагідно заспокоював Сергій Муравйов. Та ось до них підійшли кати й наділи їм на голови мішки.

— Господи, навіщо це здалося? — сказав Рилеев.

Бестужев-Рюмін гарячково вхопив за полу священника, й насилу його відірвали. Всіх підвели до шибениці.

ниці. З рухомого помосту так нічого й не вийшло, тож під ноги засуджених наготували спеціальні стільчики.

З-за верхів будинків повільно викотилося сонце й весело освітило невелику площу, товпу вояцтва та високу шибеницю, на якій гойдалися готові, змазані салом петлі.

Голосно загули барабани, й засуджених почали виводити на поміст. Першим ішов Каховський, за ним Бестужев-Рюмін під руку з Муравйовим-Апостолом, а потім Пестель із Рилеевим. Кати накинули їм петлі на шиї і вправно вихопили з-під ніг стільчики. Шибениця заскрипіла, й повішені загойдалися в корчах. Та зненацька тріснули мотузи, й Рилеев, Муравйов-Апостол та Бестужев-Рюмін гепнули на поміст, заламали його і провалилися в яму. Скривавлений Муравйов-Апостол закричав хрипко до генерал-губернатора Кутузова:

— Повісити не вміють!

— Вішати їх! Вішати їх скоріше! — лютився й тупцював на місці Кутузов.

Рилеев перевів дух і, піднявшись із ями, крикнув до генерал-губернатора:

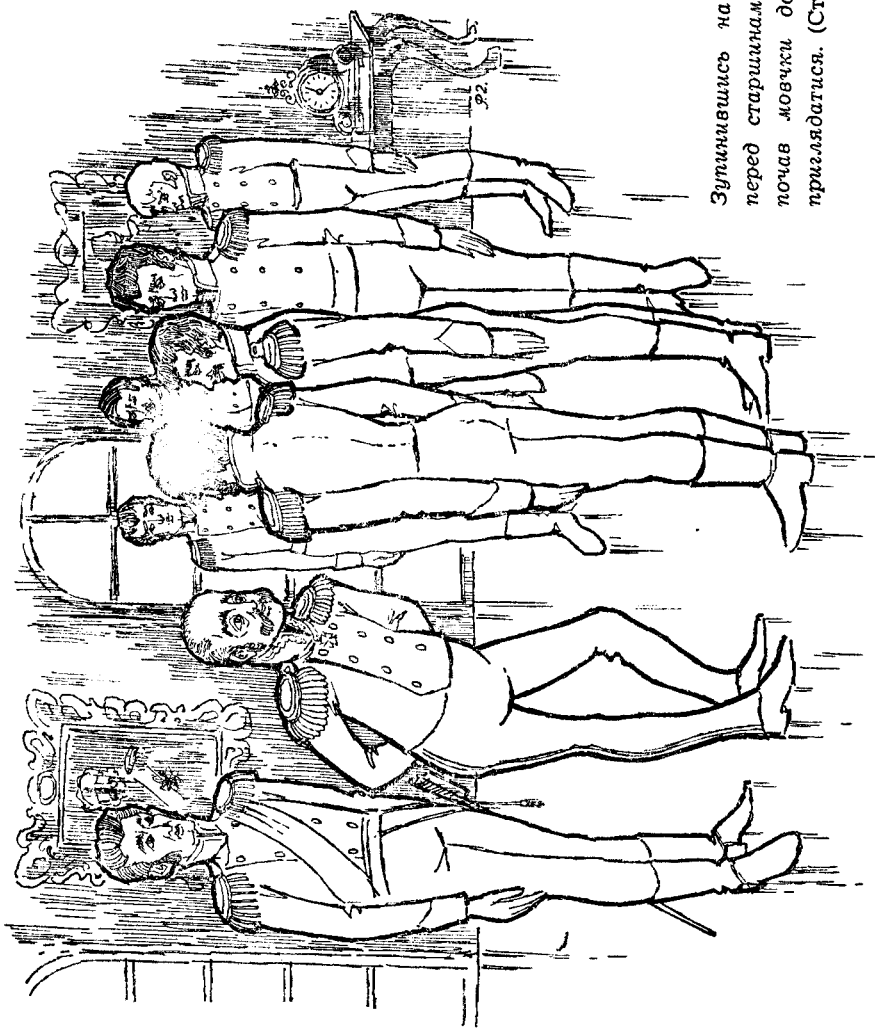
— Ви напевно, генерале, приїхали подивитися, як ми вмираємо. Потіште вашого государя, що його бажання сповняється. Ми вмираємо в муках . . .

Коли розлючений Кутузов грізно наказував катам іще раз повісити зірваних із петлі засуджених, Рилеев почав нарікати:

— Підлий опришок, тиран! Дай же катові свої аксельбанти, щоб нас не вішали втретє.

Кутузов крикнув на оркестру, й вона почала грати голосніше. Кати знову наділи петлі на шиї Рилееву, Муравйову-Апостолові й Бестужеві-Рюмінові та ще раз їх повісили.

Вдарили глухо барабани. Посіріли обличчя гренадирів, а офіцери втопили очі в землю. Не могли дивитися на повішених. Кутузов і Беркопф шушукалися, спо-

Зупинившись на крок
перед старшинами, цар
почав мовчки до них
приглядатися. (Стор. 88).

глядаючи на шибеницю. Через півгодини повішених зняли, поклали їх на простий віз та повезли до фортеці.

Наступного дня цар Миколай видав окремий маніфест, у якому сповіщав про страту найгрізніших бунтівників.

.

З-під високого офіцерського чачо гострі й колючі вояцькі очі вперлися в розліплений на чорних мурах податкового уряду царський маніфест.

» . . . злочинці одержали заслужену кару, а батьківщина очищена від наслідків зарази, яка крилася в ній так багато років . . .«

Рука стиснула до болю держак шаблі.

— Боже! Де шукати правди?

Раптом коло маніфесту стовпився гурт молодих студентів. Вони уважно півголосом читали текст і переглядалися між собою, а один із них, споглядаючи на офіцера, сказав тихо:

— Вони не злочинці. Вони герої!

.

Глухо рокочуть барабани.

На широкому вигоні піхотні батальйони зробили великий чотирикутник. Роти стали одна за одною.

В середині чотирикутника за столом, покритим сукном, засіли високі чини, й на їхніх мундирах лягло розшите золотоквіття.

Перед столом стояли рядами декабристи. Попереду офіцери, а за ними унтер-офіцери й солдати. З обидвох боків і позаду декабристів вишикувалися егері з настовбурченими багнетами.

Ген оподалік, під гаєм, генерал Рот поставив гармати.

Не довіряє солдатам.

На їхніх лицах жаль пересмикується з ненавистю й люттям.

За піхотними батальйонами потяглися довгі лави драгунів, гусарів та уланів. Під ними витанцювують випочиті коні й нетерпеливо гризуть вудила.

З поля налітає вітерець і розвіває полкові та батальйонні знамена.

Сумовито виглядає сонечко з-за рідких хмар, що мандрують небовидом.

Точно в десятій годині полковник Ковалевський виходить на середину чотирокутника і грімко комадує:

— Смі-рр-но!

Завмирають на місці батальйони.

Важко підводиться із крісла огрядний генерал Потапов і починає читати декабристам присуд, винесений верховним судом та затверджений государем усієї Росії:

»... поручник Миколай Васильович Басагрин — деградація і двадцять років каторги...«

— Ступай сюди! — гукає на Басагрину червонощокый майор охранки.

Басагрин виступає з ряду й поволі підходить до столу. До нього підскакує пикатий полковник і рвучко зриває еполети, а два здоровенні егері роздягають його з мундира.

— Ставай на коліна! — шипить жовчним гусаком полковник.

Басагрин клякає на траву, яка ще пахне ранньою росою. Над його головою фуртейль ламає підпилянну шпаду. Йому кажуть устати, і егері одягають на нього смугастий тюремний халат.

Басагрину виводять геть за лави, й там він jde на інших засуджених, оточений з усіх сторін вусатими егерами.

»... підпоручник Олександр Федорович Вадковський — деградація і двадцять років каторги...«

»... підпоручник Андрій Андрійович Бистрицький — деградація і двадцять років каторги...«

»... поручник Володимир Олександрович Бечасний — деградація й досмертна каторга...«

Дехто з декабристів блідне. Бечасний закушує уста до крові. По солдатських лицях котяться сльози.

Лунають десятки прізвищ.

Генерал Потапов уже втомився вичитувати прізвища засуджених, і присуд їм читає генерал-адъютант Адлеберг, «око й вухо» імператора, який приїхав особисто по царському веленію до Білої Церкви.

» ... унтер-офіцер Степан Іванович Лахтин — до смертна каторга ... «

» ... унтер-офіцер Никифор Дмитрович Маценко — двадцять років каторги ... «

» ... гренадир Федір Пилипович Кучерявий — тисяча шпіцрутенів і висилка — на Кавказ ... «

» ... мушкетер Карло Михайлович Вахненко — дві тисячі шпіцрутенів і висилка на Кавказ ... «

Падуть десятки й сотні прізвищ.

Обливаються кров'ю солдатські серця.

Полковник Ковальський смикає себе нервово за вус.

Засуджені офіцери шепочуть собі нишком вістку про смерть у Петропавлівській фортеці Пестеля, Рилеева, Сергія Муравйова-Апостола, Михайла Бестужева-Рюміна й Петра Каховського ...

Довгенько вичитують присуд декабристам. За чотирирокутником виростають цілі лави смугастих zdeградованих офіцерів, унтер-офіцерів та солдатів.

Урешті всіх офіцерів гонять під конвоєм до тюрми, а на вигоні починають катувати засуджених солдатів. Хто витримає, піде етапом у Сибір, або до лінійних полків на Кавказ.

Стікають кров'ю катовані вояки.

Закатованих на смерть солдатів накидали на вози, немов би дров. І біжить рівчаками кров та червонить траву.

Свистять шпіцрутени, шматуючи вояцькі тіла. Шкура летить клаптями, й дико ревуть від болю солдати.

Їх катують до вечора. Й тільки коли впав на землю затовчений на смерть останній із засуджених на тися-

чу шпіцрутенів солдат, батальйонам було наказано йти до касарень.

Понуро посунули солдати, опустивши низько голови, проїхала повагом кіннота і прогуркотіли важкі гармати.

Вечері крадькома забовкав дзвін на вічну пам'ять закатованих солдатів-декабристів.

Хвилює неспокоєм Біла Церква.

По місті ганяють кінні драгунські патрулі.

Піхотним ротам начальство забрало зброю й заборонило виходити з касарень. Не довіряє солдатам.

Помчали гінці до графа Вітте.

Шумить Біла Церква.

На етап виряджає декабристів . . .

ХІ.

Живу самотою . . .

Крізь відчинені двері моєї невеличкої дерев'яної хатини влітку кивають мені привітно яскраві квіти, а часом навіть залетить сіра пташина, стріпоче крильцями й заб'ється тривожно до грубих кругляків, щільно обтиканих пухким мохом.

Лякатися їй нічого. Проте, вона рветься на волю, а випурхнувши з хатини, цвірінчить весело й облітає радісно верхів'я високих насуплених дерев.

У зоряні літні вечори я люблю сидіти на призьбі й дивитися як повновидий місяць мандрує повагом по небу. За потічком, що жебонить нишком тут же біля моєї хатини, хтось виграє на клявісіні журливий ноктюрн Шопена.

Мабуть, княгиня Марія Волконська.

Дрімає оподалік чудове Ононське озеро, й мовчить загадково старезний непрохідний бір. Темнозелена стіна неначе небо підпирає.

Розливається рояль голосними акордами, ніби морський прибій, то стихає й тужить, мов би вітер, над осокою, народжуючи печаль і тугу на серці.

Акорди змінюються.

Заслухався місяць і пливе по небу, заколисаний сонатою Бетговена. Ніжні тони розтинають серце . . .

Чому вона її грає? . .

На зоряній скатерті нагло меркне зоря і скочується, розсипавшись у висоті сріблястими бризками.

»Чиясь душечка полетіла до Бога« — говорила мені

колись, як я ще був маленький, моя добряча старенька бабуня.

А княгиня Волконська грає і чарує повновидого місяця.

.

Літо ж тут дуже коротке. Скоро насувається довга зима. Тиснуть люті морози, хурделить сніговія, і потріскують грімко дерева з великої стужі.

В моїй хатині тоді палахкотить веселий вогонь і полум'яними язиками розтинає темряву ночі. Вона ж тягнеться в безконечність, і сон утікає мені з очей.

Встаю, засвічую свічку і сідаю до столу.

На ньому розкрита, записана дрібненькими рядками книга.

Це мій записник . . .

Власне кажучи, це вірніше записник про моїх друзів.

Вони приходять до мене з Байкальського загір'я, зі страшного Акатую, із далеких і суворих в'язниць та безкраїх просторів царської тюрми народів.

Я бачу їх, як вони йдуть пиляти ліс, видзвонюючи важкими кайданами, як опускаються у глибокі шахти, як лічать зорі крізь вузькі тьмяні віконця фортечної в'язниці.

Мені ламаються коліна, коли бачу як щораз частіше двигають незугарно позбивані із грубих дощок домовини, в яких несуть на вічний спочинок декабристів.

Раз у півроку пошта приносить мені листи. Я плачу, прочитуючи їх безліч разів. Іще дужче обгортає мене жаль, коли вичитую, що вже знову хтось із декабристів відійшов у засвіти.

Тому я й пишу книгу-записник про моїх друзів. Може, вони й не знають, що я хочу лишити для майбуття страхітливу правду про їхнє поневір'яння.

Але я хочу розповісти про отих негнутих горем, зчорнілих від гострих сибірських морозних вітрів, зігнених непосильною працею в шахтах, передчасно посивілих моїх друзів — декабристів . . .

І про тих, які вже густо помережили своїми могилками кладовища Чіти, Нерчинська, Зерентуйська, Акатую, помандрували у вічне життя та понесли перед Всевишнього свою Голгофу.

Шаліє хуртовина, термосить верхів'ями дерев і засипає снігом мою хатину.

Шкрябоче перо, й лягають на папері довгі чорні рядки.

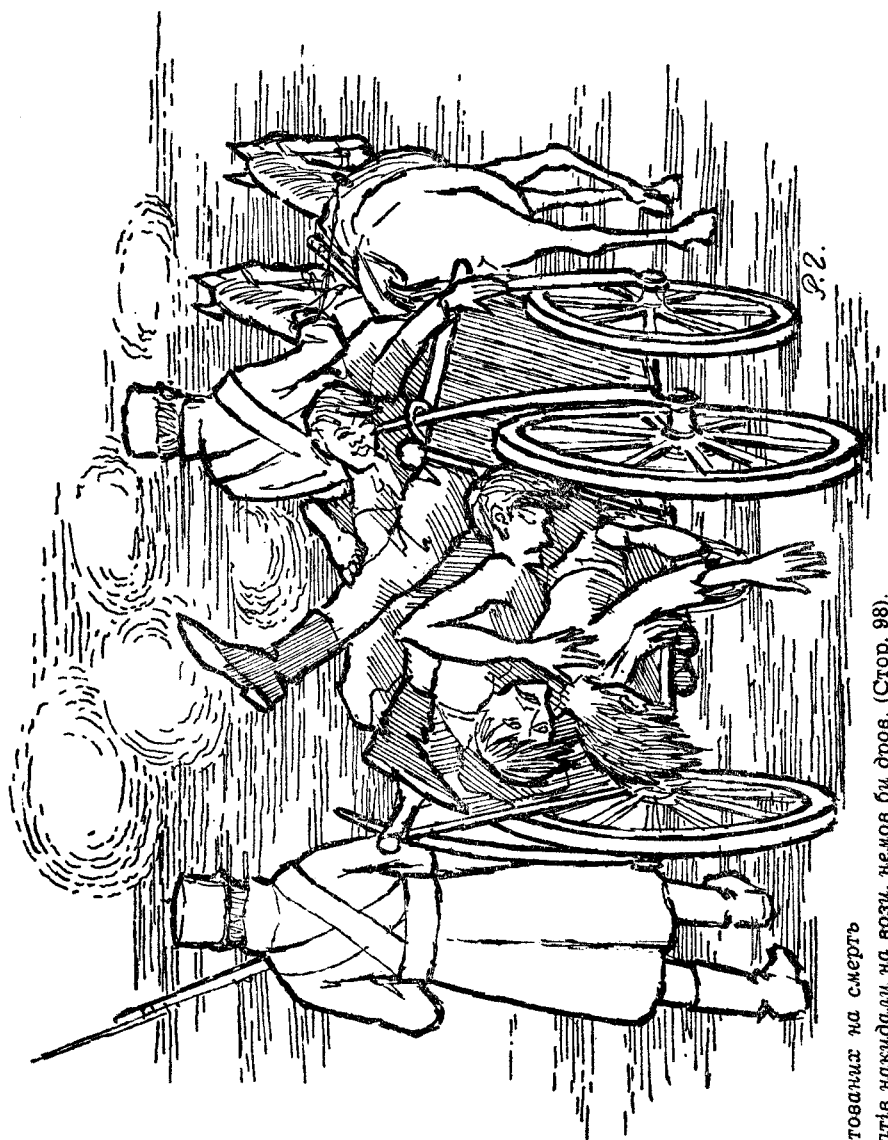
Чи скінчу я книгу-записник про моїх друзів? . . .

Зловісно видзвонюють кайдани, й, в'язні втопивши очі в землю, тягнуться понуро до глибоченних копалень Нерчинська. З усіх боків коло них іде сторожа з настовбурченими багнетами. Праця в копальнях дійсно каторжна й непосильна. Декому повезло потрапити до сортування мідної руди на поверхні землі, й такі щасливіці радіють із того, що не сплять у шахтах і не ламають хребтів у низьких копальняних тунелях. Проте, таких щасливіців дуже мало.

На кожному кроці суворі вартові та грубі і брутальні наглядачі. Горе каторжникові, коли він пробує ухилитися від праці, чи не послухається або посуне не туди, куди йому велять. Такого бідолашу садовлять одразу в «мішок». Це вузька кам'яна камера, така низенька, що в ній можна тільки сидіти, й то скоцюрбившись. До того ж тут страшенно темно й вогко.

В Нерчинську неволилася частина засуджених декабристів майже цілий рік, аж до вересня 1827 року, а звідтіля їх перевезли до Чіти.

Чіта — це маленький поселенчий пункт, у якому була лише старенька церковця та яких дві десятки невеличких дерев'яних дімків і стара в'язниця. Її перебудували, а з приїздом до Чіти засуджених декабристів почалася будова нової в'язниці. У скорому часі до неї зіпхали чимале число декабристів, яких звозили до Чіти з усяких грізних фортечних тюрем — Шліссельбургу, Динабургу, Кексгольму, Бобруйська, Вибургу, Свейбургу та інших, так що в одній камері жило до 17 в'язнів.

Заковуваних на смерть
солдатів накидали на вози, немов би дров. (Стор. 98).

Умови життя в Чіті були для декабристів значно легші, ніж у Нерчинську. Вони працювали тут на земляних роботах — прокладали новий шлях, копали глибокий рів довкола в'язниці, ставили нові фундаменти тощо. Працювали лопатами, кайлами й сокирами, а землю возили тачками або носили на ношах.

Коли наступали морози й уже не можна було копати землю, каторжан забирали до будинку молоти жито на жорнах. Кожному ставилася норма — намолоти за день два пуди борошна. Сильніші допомагали слабшим.

Так минали місяці й роки . . .

В перших роках свого заслання декабристи, зокрема молоді, не втрачали надій, що, може, наступлять якісь зміни, може, для них буде амнестія. Вони не хотіли й думати про те, що їм доведеться згубити свою молодість за Байкалом. Але змін ніяких не було, й молодість спливала ув'язненим декабристам журливими веснами, буйноквітними короткими літечками й довгими-довгими сибірськими зимами.

За церковцею, що вгрузла зі старости одним боком у землю й мала скривлений хрест на цибулястій бані, виростали нові могилки.

Лягали в них зруйновані суворими тюрмами й каторжною працею декабристи — косила їх страшна невідомою системою «необъятной страны».

Буйний Сухинов, у жилах якого пінилася козацька кров, не корився нікому навіть на каторзі. Перебуваючи в Зерентуйську, куди його запроторили до копальні руди, він підготовляв повстання, що мало визволити всіх декабристів у Нерчинському районі. Це повстання було визначене на 25-те травня 1828 року, однак знайшовся зрадник і виявив змову. Всіх її учасників узяли під суворий арешт, але Сухинов ні в чому не признався. Його мали бити батогами й натаврувати лице розпеченим залізом. Хтось із нижчого начальства переказав нишком про це Сухинову, а він, щоб не пережити такої наруги, повісився у своїй камері вночі на перше грудня 1828 року.

Декого зі змовників запроторили у страшну Акатуйську тюрму, яка була побудована в дуже нездоровому й вологому місці. Влітку в тій місцевості стояла страшна спека, а взимку тиснули люті морози. Повітря було отруєне смердячими, просто отруйними випарами з копалень мідної руди. В'язнів приковували до тачок, а за найменшу провину припинали ланцюгами до стін у камерах. Їжа в Акатуйській тюрмі була нікудишня — чай, хліб і ріденька каша. З цієї тюрми мало хто вийшов живим і здоровим.

А час плив розливними ріками . . .

Аж улітку 1839 року декабристи вийшли на волю.

Стояв гарний і погідний липневий ранок. Зі скреготом відчинилася важка, обкута залізом, в'язнична брама, й із неї почали поволі виходити декабристи, наче б усе ще не довіряючи собі, що вони справді виходять на волю. Ось вони перейшли вже місток над глибоким ровом й опинилися на широкій дорозі, збудованій таки їхніми руками.

Басагрин озирнувся і скреготнув із люті зубами.

— Хай буде проклята ця невільничча система! Ах подумати страшно . . . Одинадцять років ми провели за мурами цієї нори . . .

— Що ж удієш, братіку, — поклепав його по плечах Бистрицький. — Ми все ще таки належимо до тих щасливих, бо можемо виїхати в цивілізований світ, а інші, хоч би й на волі, мусять доживати свого віку в цих забайкальських нетрях.

— Та воно ніби так, — понуро згодився Басагрин.

.

В Чіті виростають малі дерев'яні будиночки. В них поселюються звільнені декабристи, які не мають права повороту до своїх батьківщин. І починають вони свій черговий етап життя.

Приїжджають до декого з них їхні вірні дружини, промінявши великопанські палати й безтурботне життя в достатках на тверду долю жінок декабристів.

Пізньою осінню 1839 року добився до Горбачевського вельми спізнений лист, у якому сповіщалося, що в

боях із кавказькими верховинцями згинули декабристи А. М. Миклашевський, А. С. Войнилович, А. К. Берстель та А. О. Корнилович — колишні старшини, що були zdeґрадовані до рядових солдатів і переведені в лінійні полки на Кавказ.

У 1856 році новий імператор Олександр II у зв'язку зі своєю коронацією видав маніфест про повну амністію для декабристів, повернення їм усіх прав і звільнення зі заслання. Одначе, з цієї амністії вже мало хто скористав. Із ста двадцяти одного засланих декабристів повернулися на волю всього... дев'ятнадцять.

Кінчилася епопея декабристів.

Листаю товсту книгу-записник, і постають у ній образи тих, які її заповнили своїм горем і своєю незламністю. Це велика галерія мрійників-ідеалістів, безжалісно стоптаних чоботищами царської сатрапії.

Вони пішли світами, сильні духом, а їхні серця були сповнені жалем і гострим гнівом. Ішли вони крізь чорне мряковиння рабства, безглуздя й підлоти, а пройшовши багато тернистих доріг, полишили за собою ще більше безіменних могил.

Я вірю, що майбуття зготує їм вічний монумент. Прийшовши на суд історії, вони глянуть через простори віків на своє трагічне минуле, а покликавши на суд винуватця в золотій короні, вони стоятимуть як вічний докір йому в обличчі неблаганного історіосуддя.

Йду з вами, мої друзі...

Шумлять густі забайкальські бори, і сніговія засипає Чіту. Десь-не-десь у невеличких дерев'яних дімках іще блимає слабе світло та боязко продирається крізь густу снігову стіну, яка невпинно метелить і химерно витанцьовує розгуканою фурією поміж будиночками й високими деревами.

Волочиться ліниво час у довгу зимову ніч.

Потріскують голосно поліна в каміні, й полум'я яскраво освічує мою вбогу кімнату.

Шкрябоче перо і лягають на папері довгі чорні рядки. (Стор. 102).

Десь наче пісня гомонить. Переливаються звуки ніжними нюансами й гудуть октавами. Далека пісня, до болю близька й рідна.

Ах! Цить...

Міцно стискаю скроні та змушую себе не слухати. Проте ця хороша пісня про мій рідний край злітає жайворонками у степу, переливається солов'їним співом, несеться голубкою над тихими озерами, розлягається журавлиним криком над широкими безмежними степами, заглядає в чепурні хатки, гостює в мурованих панських хоромах і лине ген-ген далеко, в березових гаях моєї України, щоб долетіти на крилах вітру сюди до мене, в засипане снігами Забайкалля.

Цить, пісне! Годі. Не шматуй мого зболілого серця...
Гострий біль туманить мазок. В очах з'являються білі стрімливі плями. Чого це так несамовито щемить серце?..

Встаю й підходжу до маленького віконця. Воно майже цілковито занесене снігом. Нічого крізь нього не можна побачити. Проте я знаю, що надворі ніч гойдає довкілля біломорем, і чую як лютим вовком завиває невгамовна хуртовина.

Скигнуть туга...

Слабувато миготить свічка, виє скажено вітер, і рука неохоче тягнеться до пера.

І знову густим чорним мереживом лягають на папері рівненько виведені довгі рядки.

.
Вже не горить каганчик, і згас вогонь у кімнаті. Заснув над книжкою декабрист Вадковський, колишній блискучий офіцер царської гвардії, а його сива голова впала важким каменем на стіл.

Спить Вадковський.

Чи докінчить він книгу життя?..

Свою і своїх друзів...

Сердито хурделять снігові забайкальські буруни й щораз більше засипають хатину самотнього декабриста...

XII.

Маленький і чепурний дворянський будиночок увесь ховається в зелені. Над ним нависли могутні старезні дуби, виструнчилися високі ясені, а довкола розсілися яблуні, груші і сливи. Будиночок моргає весело своїми білими вікнами серед зелені, а ворота, розкриті на-ростіж, так і вказують на гостинність господарів.

За будиночком розкинулася здоровенна клуня, потяглися стайні, низькуватий саж, курник, притулили-ся до себе довгі повітки й возівні, а за ними завмерли стоги жовтавого збіжжя. На гумні юртилася хмара дробу — кури, качки, гуси; гелґотали там індики й галасували гребенясті півні. Вся ця пташина орда вчиняла такий рейвах, що старий гуменний халав ціпок і пускався в атаку на неї, зокрема тоді, коли вона підсувалася нахабно аж до самісіньких стогів. Щоправда, крикливі кури й ненажерливі качки не так то дуже його боялися. Розбігшися на якусь мить, вони бачили як старий тюпав до клуні й тоді збиралися знову та безжурно гарцювали в соломі.

Біля стаєнь конюхи чистили коней, а в глибині двору колодії направляли драбинястий віз і лунко гупали по обручах важкими молотами. Кудлаті вівчарки завелися за щось із гусаками коло жолоба з водою, й там відбувалася справжня баталія. Вівчарки гавкали і прискакували до гусаків, намагаючись ухопити їх за ноги, а гусаки злюче шипіли, били крилами і клювали вівчарок своїми широкими дзьобами. Порозганяла їх служка, що вибігла з будиночка, й, накричавши на вівчарок, відігнала геть розлючених гусаків.

Під розлогою грушею сидів із книжкою в руках іще не старий мужчина, одітий по-дворянському. Важке пережиття лишило глибокий слід на його обличчі, а колись кучерява чорна чуприна вкрилася сивиною. Мужчина часто-густо кашляв, і було видно, що він нездужає, хоч його очі горіли рішучістю та завзяттям. Оподалік мужчини зачитувався у книжці кучерявий хлопець, а коло нього гралася пухнаста кішка.

Сонце вже хилилося до заходу, й гуменний кричав на найминок, щоб виганяли дріб геть із гумна, бо він не може дати собі ради із пташиною галайстрою. До стогів уже клятї добираються, а тут мають привезти сіно, і йому ніколи ганятися за дробом.

— Киш, гаспиде! — закричав сердито гуменний на великого півня, який, скориставши з його неуваги, вже встиг пролізти поза плечима до клуні. Гуменний пожбурих у півня ціпком, і той, рад-не-рад, мусів утікати із клуні, не поласувавши пшеницею, що золоточервоним руном лежала насипана на току.

Бистрицький підвівся й хотів іти в хату, коли раптом до двору заїхала бричка. З неї зліз подорожній у високому круьлому капелюсі, сивій накидці й із паличкою в руках. Він говорив щось візникові, а потім, розглянувшись довкола, помітив Бистрицького й попрямував до нього.

Щось дуже знайоме видалося Бистрицькому в подорожнього, який, вимахуючи паличкою, простував доріжкою, але впізнати його не міг. Коли ж подорожній підійшов ближче, Бистрицькому аж серце тьохнуло від несподіванки.

— Невже ж Горбачевський?! Боже, яка радість! . .

Без сумніву це був Горбачевський. Такі ж його все ще енергійні рухи, як двадцять років тому, таке ж мужнє смагляве лице, тільки колись чорні вуса тепер посивіли.

Побіг йому назустріч.

— Іване!

— Андрію!

Давили себе в обіймах.

— Скільки літ... скільки літ ми не бачилися, — говорив схвильований Бистрицький, і по його щоках котилися сльози.

— Еге ж. — зітхнув Горбачевський. — Чи не двадцять із лишком, як нас розлучили.

Він кинув на землю капелюх і розір'яв накидку.

— Звідкіля ж це ти взявся в моїй стороні? — поцікавився Бистрицький. — Та ні, краще скажи, коли тебе звільнили?

Але ще поки Горбачевський розкрив рота, Бистрицький гукнув на кучерявого хлопчика:

— Андрійку! Біжи поклич матір!

А тоді повернувся до Горбачевського.

— Ти, звичайно, пам'ятаєш мою сестру, Марію Андріївну? Це її двір. Чоловік помер два роки тому, а коли мене звільнили, я заїхав до сестри й тут уже залишився.

Він міцно закашлявся, й у грудях у нього захрипіло. Горбачевський тривожно подивився на приятеля, а потім запитав:

— Що це в тебе?

Бистрицький махнув рукою.

— Набавився в копальнях. Що вже не пробую — нічого не помагає.

Горбачевський аж тепер помітив, як його приятель постарів і підупав на здоров'ї.

До них підійшла вся в чорному сестра Бистрицького, Марія Андріївна. Обидва підвелися.

— Маємо, сестро, несподіваного, але дуже дорогого гостя.

Вдова глянула уважно на Горбачевського своїми гарними голубими очима й мило усміхнулася.

— Горбачевського пам'ятаєш? — підказував сестрі Бистрицький, бачачи, що вона ніяк не може його впізнати.

— Та невже?! — аж ахнула з несподіванки Марія Андріївна. — Вибачте. Не пізнала, хоч кріпко видалося мені, що я десь вас уже бачила.

— Зустрічалися колись, і то не раз, у домі вашого батька. А що не впізнали мене — то не диво. Адже з того часу проминуло більше двадцяти років мого життя на засланні...

Марія Андріївна співчутливо похитала головою.

— Настраждалися... витерпіли горя чимало... правда... Он в Андрія здоров'я нікудишне... терпить бідний...

Вона почала ніжно гладити рукою посивілу братову чуприну й раптом стрепенулася.

— Ви ж втомлені з дороги й голодні. Прошу на підвечірок, — звернулася до Горбачевського. — Вашого візника покличуть до челядної.

Після підвечірку Горбачевський і Бистрицький знову розсілися під грушею, служниця принесла їм пахучої настояної вишнівки, й вони попивали її маленькими ковтками.

— Так оце я й не докінчив розповідати про свою Одісею, — посміхнувся гірко Горбачевський. — Після чималих клопотів мені з великим трудом удалося дістати дозвіл на подорож в Україну, але лише до Києва, й то не довше як на півроку. Поїхав я до столиці, зустрівся там із родичами. В Києві ще живе моя старенька тітка. Знайшов багато знайомих, а від хворого князя Барятинського довідався, що ти живеш на селі. Пішов я до жандармського управління за дозволом, щоб відвідати тебе, а вони, гаспиди, навіть і слухати не захотіли. Не було ради. Всунув я хабара кому слід, а відомо ж, що хабарі всюди двері відчиняють, по всій »неісходімій стране«, і, як бачиш, гостюю сьогодні в тебе.

— Слава Богу, що тобі вдалося приїхати. Я, бач, від самого звільнення поселився в сестри й доживаю віку на селі. Час до часу їду провідати знайомих, одначе, це буває рідко. Ядуха не дозволяє. Інколи загостить хтось із нашої декабристської братії, — от тоді й гомонимо про минуле та думаємо про майбутнє. Розбрелися декабристи після звільнення — хто куди. Правда,

звільнили нас лише кількох. Драгоманів подався в Литву, Басагрин поселився на Дону й водиться тепер із донцями, а Барятинський хворий — заїло його кляте заслання . . .

— А як же ж ти? Виходить, сам живеш. . . Що сталося з Лесею? . . .

Бистрицький похитав сумно головою, а з його грудей вихопилося глибоке зітхання.

— Лесі немає в живих уже давно. Буде, певно, з десять років як померла. Застудилася тяжко взимку, потім хворіла й чахла, поки не зів'яла зовсім. Листувалися ми, правда, рідко, бо на часте листування не дозволяли. Ще й досі зберігаю її останній коротенький лист як найдорожчу пам'ятку . . . Коли мене звільнили, і я вернувся в Україну — перш усього пішов на київське кладовище, де похована Леся. Помолився на її могилі, поклав китицю квітів та й гірко заплакав. Знаєш сам . . . життя нас дуже загартувало, й на сльози я скупий, але здержатися від них не зміг . . .

Бистрицький помовчав хвилину і, стараючись приховати своє хвилювання, запитав Горбачевського:

— А що зі Сухоновим? Чи ти чув щось про нього?

— Сухинов загинув на каторзі. Його заслали до Зерентуйська, та він і там не підкорився жорстокій долі. Організував повстання, але якийсь підляк прозрадив змовників. Сухинова ждала сувора кара, й він повісився у своїй камері. Коли переселяли декабристів із Зерентуйська до Нерчинська, то всі тільки й говорили про Сухинова. Його найбільше гнобили, кілька разів поривався утікати, його ловили й люто били. Він сліпнув у «мішку», виносили його на ношах і знову били, Але Сухинов ласки в начальства не просив ніколи . . .

— Славний був козак, царство йому небесне, — зітхнув Бистрицький. — А який патріот великий! Завжди за Україну стояв.

— Пригадуєш, Андрію, як нам колись Пестель казав, що ми фанатичні мрійники. Може такими ми й були. Промовляла з нас романтична буйність, кипіло в

серцях завзяття. Надихала нас революцією Західня Европа, й ми пробували повалити деспотизм у Росії. Нам безжально підтяли крила, нас здавили, зім'яли, але нашого не вбили. Крім декількох боягузів, таких, як ось Тизенгаузен, що плазували перед сатрапом, прохаючи у нього помилування, декабристи гідно відстояли свою вояцьку честь. Княгиня Марія Волконська пішла добровільно на заслання, щоб ділити зі своїм чоловіком долю й недолю. Героїчна жінка! Ми ж не корилися на засланні, хоч наші ряди косила смерть. Кожного ранку я з острахом поглядав на кладовище, чи там за ніч не виросла нова могила з маленьким березовим хрестиком. Декабристів заганяли на той світ непосильні каторжні роботи, клімат, хвороби й виснаження, але духом ми не впали. От скажи сам, ти ж зустрічаєшся з деякими декабристами, — хіба вони змінилися або стали іншими?

Бистрицький заперечливо покрутив головою.

— Анітрохи. Ось скажу про князя Барятинського. Знає, що жити йому лишилося недовго. Проте, він переконаний, що наш чин був дуже великого історичного значення, й що зерно, посіяне нами, таки колись зійде...

.
Сонце сідало за лісом і золотоміддю обкидало поля, левади та луги й із цікавістю заглядало в село, що заховалося в кучерявих садках. У двір вкочувалися вози, навантажені пахучим сіном, а за ними йшли парубки й дівчата з вилами і граблями. На гумні з'явився сварливий економ і галасував на дядьків, які стояли сумирно перед ним, поскидавши свої ширококрисі брилі. За гладкошерстими корівками, що вертали ситі та вдоволені з пасовиська, дріботів малий підпасач і цвйохкав прутиком придорожні будяки.

— Живе Україна, Іване, — бадьоро говорив Бистрицький. — Про Шевченка ти вже, мабуть, чував. Люди плачуть, слухаючи його палких, сповнених любов'ю до України та її минулого, віршів. Він, братіку, не звичайний собі поет. Шевченко це пророк, який

своїм полум'яним словом пробуджує приспану свідомість нашого народу і пригадує йому славне минуле. Дехто з нашого панства дуже боїться його бунтарських віршів. А їх переписують, і вони кружляють із рук до рук. Духа нації не можна вбити, Іване. Ось, глянь! Мій небіж сопляк іще, а з «Кобзарем» не розлучається. Все матір і мене про минуле України розпитує. Ти б побачив, як у нього очі горять, коли я розповідаю про декабристів і їхні поневіряння. Коли виросте, піде нашими слідами. Козацькому роду, Іване, нема переводу!..

...
... Пройшли роки.

В затишні невеликого кладовища спочив у могилі на забайкальській землі декабрист Горбачевський.

Старість зігнула Бистрицького й він, підпираючись паличкою, виходив у гарні літні дні за село, із трудом видряпувався на високу козацьку могилу й любувався краєвидом. Або писав уже зовсім тремтячою рукою свій записник. Коли ж вертався додому, його вітали зустрічні селяни, а статечні дядьки знімали брилі та півголосом казали своїм унукам, що цей старенький пан — це «декабрист, який карався на засланні».

Одн за одним відходили декабристи із цього світу.

На донецькому степу козацтво хоронило з почеснями поручника Басаргина. Гриміли мушкети, і хмурилися із жалю смаглочолі козаки. На його могилі донці поставили високий кам'яний хрест.

Заколисаний шепотом морського прибою, помер на Литві у своїй чепурній хатинці на узбережжі моря поручник Яків Драгоманів.

Притискаючи до грудей Шевченкового «Кобзаря», пішов у бурхливе революційне життя молодий небіж декабриста Бистрицького. Світ зорів йому у в'язничних казематах. Він гриз тюремні ґрати, а кайдани роз'їдали до кости йому руки.

Йшли в поході нації тисячі таких як він.

Їх рубали люто шаблями на барикадах, гноїли у в'язничних підвалах, вони падали, скошувані сальва-

Ось глянь! Мій
небіж сопляк іще, а з «Кобзарем»
не розлучається. (Стор. 115).

ми, на похмурих тюремних подвір'ях, гойдалися на скрипучих шибеницях, мандрували в далеке заслання, глухо видзвонюючи кайданами, — а на їх місце ставали все нові й нові борці.

Зривалося нове плем'я непокірних.

Злітали вони буйнокрилими орлами з далекої Таврії, приходили з Харківщини, летіли бистрими соколами з Херсонщини, йшли із земель Галицької Волости, з-над срібної Тиси, із дрімучого й мовчазного Полісся, за-мріяної Волині та журливої Холмщини.

Їм думи шептали й пісень про славу минулу наспівували високі козацькі могили у степах України.

Про княжу рать, що черленими щитами заступала дорогу степовим ордам і шоломами пила воду зі синього Дону.

Співали їм пісень про те, як розгорталися козацькі знамена під Корсунем, Батогом і Конотопом, як одчайдушні запорожці штурмували укріплені московські редути під Полтавою.

Гомоніли їм думи про гайдамаків, які в сутінках Холодного Яру ножі святили і в Умані, бенкетуючи, Залізняка окликали гетьманом України.

Сходило сонце в Чигирині.

І віяв новий вогонь із Холодного Яру . . .

К І Н Е Ц Ь

ВИДАННЯ ОБВУ

**О. Т.: »ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ«**

Стор. 52 Лондон, 1950

* * *

**Князь М. Токаржевський-Карашевич:
»СВЯТО ПОКРОВУ БОГОРОДИЦІ«**

Стор. 27, Лондон, 1953

* * *

**Проф. д-р Вол. Кубійович:
ЕТНІЧНІ ГРУПИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ
УКРАЇНИ (ГАЛИЧИНА)**

на 1. 1. 1939 року

Записки Наукового Товариства ім.
Шевченка. Праці Історично-філософичної
Секції. Том 160, Лондон-Мюнхен-Париж-
Нью-Йорк, 1953 р.

* * *

**Гол. Управа ОБВУ:
СПИСОК ПОЛЯГЛИХ ВОЯКІВ
УКРАЇНЦІВ**

**І УД УНА та інших військових формацій
у боях проти ССРСР у 2-ій світовій війні.
Циклостилеве видання, Лондон, 1958 р.**

* * *

**Д. Кетрос:
ТАК ТВОРИЛОСЯ УКРАЇНСЬКЕ
ВІЙСЬКО**

Стор. 64, Лондон, 1958 р.

* * *

**Гол. Управа ОБВУ
АЛЬМАНАХ ОБВУ (1949-1964 рр.)**

Стор. 152, Лондон, 1967

* * *

**Гол. Управа ОБВУ
»СУРМАЧ« — »ОСА«**
Квартальник ОБВУ — стор. 64-96, Лондон.

* * *

**Микола Верес
В ЧУЖИННИХ ПРИПЛАВАХ**
Вибрані поезії. Стор. 292. Лондон, 1967.

